

**PRIRUČNIK ZA RAD SA OSUĐENIM
LICIMA I ČLANOVIMA NJIHOVIH
PORODICA**

PRIRUČNIK ZA RAD SA OSUĐENIM LICIMA I ČLANOVIMA NJIHOVIH PORODICA

Pripremili:

**Jelena Srnić
Jelena Simić
Maja Danilović
Darjan Vulević**

Centar za prevenciju kriminala i postpenalnu pomoć – NEOSTART

Beograd, 2016.

**PRIRUČNIK ZA RAD SA OSUĐENIM LICIMA I ČLANOVIMA
NJIHOVIH PORODICA**

Izdavač:

Centar za prevenciju kriminala i postpenalnu pomoć –

NEOSTART

www.neostart.org

office@neostart.org

Fotografija na korici:

Daliana, „Sloboda“

Preuzeto sa web stranice:

<http://www.pxleyes.com/profile/wind/>

Publikacija je nastala u okviru projekta „Razvijanje preporuka za rad sa osuđenima i njihovim porodicama u okviru programa postpenalnog prihvata“ koji je sprovelo udruženje Centar za prevenciju kriminala i postpenalnu pomoć – NEOSTART, a uz finansijsku podršku Misije OEBS-a u Srbiji.

Organizacija za evropsku
bezbednost i saradnju
Misija u Srbiji

NAPOMENA: Stavovi izrečeni u publikaciji pripadaju isključivo autorima i ne predstavljaju nužno zvaničan stav Misije OEBS-a u Srbiji.

SADRŽAJ

UVOD	8
PORODICE OSUĐENIKA KAO OSETLJIVA GRUPA.....	9
Karakteristike porodica osuđenih lica	9
Uzajamna očekivanja i podrška osuđenih i članova njihovih porodica.....	11
Funkcionalnost i komunikacija u porodicama osuđenih lica.....	13
PROGRAMI POMOĆI I PODRŠKE PORODICAMA	
OSUĐENH LICA – PRIMERI U SVETU	14
PILOT PROJEKAT NEOSTART-A.	17
ISTRAŽIVANJE FUNKCIONALNOSTI I KOMUNIKACIJE PORODICA OSUĐENIH LICA.....	18
Uzorak	18
Instrumenti istraživanja	18
Rezultati istraživanja.....	20
Podaci dobijeni od osuđenih lica.....	20
Podaci dobijeni od članova porodica.....	21
Problemi i teškoće vezani za istraživanje	26
POMOĆ I PODRŠKA PORODICAMA OSUĐENIH LICA	27
Uspostavljanje kontakta kao intervencija	27
Individualni i grupni rad.....	29
Priprema porodice za trenutak izlaska njihovog člana na slobodu	31
Porodični krugovi, (krugovi dobrodošlice	32

Unapređenje komunikacije između članova porodice osuđenih lica.....	34
Upućivanje i davanje informacija	35
PRIKAZ STUDIJE SLUČAJA.....	36
OGRANIČENJA I OČEKIVANJA	39
PRILOZI	40
LITERATURA	45

UVOD

Kazna zatvora predstavlja najstrožiju kaznu u sistemu krivičnih sankcija naše zemlje i zbog svoje prirode ne ostavlja samo posledice po osuđeno lice već i po njegovu okolinu, a pre svega na porodicu. Porodica predstavlja najbliže okruženje osuđenog lica i mesto gde će se nakon kazne najveći procenat njih najpre vratiti. Zbog toga članovi porodice trpe određene posledice zatvaranja svog člana što negativno utiče na svakodnevno funkcionisanje i prihvatanje osuđenog lica kada za to dođe vreme.

Želeći da iscrpno obradimo temu porodica bivših osuđenih lica i ukažemo na sve važne elemente rada sa njima u postpenalnom periodu, podelili smo ovaj priručnik na nekoliko celina.

Prva celina bavi se karakteristikama samih porodica gde se objašnjava zašto su one osetljiva grupa i sa kakvim se sve problemima suočavaju. Dalje se pažnja posvećuje iskustvima drugih zemalja, odnosno programima koji se u njima sprovode usmereni na ovu populaciju.

Sledeći deo posvećen je projektu u okviru koga je nastao ovaj priručnik, gde su opisani njegovi ciljevi i sprovedene aktivnosti. Kako je upravo jedno od aktivnosti bilo istraživanje o karakteristikama porodica osuđenih lica u nastavku su predstavljeni njegovi rezultati.

Istraživanje nije bilo samostalan proces, već su se podaci prikupljali tokom realizacije intervencija u okviru kojih se porodicama pružala pomoć i podrška u pripremi za prihvatanje osuđenog člana. Sprovedene intervencije predstavljaju srž samog projekta, pa je poseban deo posvećen njima. Ovaj deo obrađen je sa posebnom pažnjom, da bi svako ko bude želeo da radi sa ovom populacijom mogao iskoristiti ovaj priručnik kao „alat“ u tom radu.

S obzirom na pozitivne promene koje su se desile tokom rada na projektu i želji da to bude preneto na papir, u prethodnoj celini prikazana je jedna studija slučaja. Predstavljeno je osuđeno lice sa kojim se tokom projekta najviše postiglo i predstavlja odličan primer dobre prakse.

Kako se na prepreke i izazove nailazi u svakom radu, tako je bilo i prilikom realizacije ovog projekta. Koje su to prepreke bile i kako su prevaziđene opisano je na poslednjim stranama.

Da bi se opravdalo nazivanje ovog priručnika „alatom“ i da bi na pravi način koristio nekome ko bude želeo da ga upotrebi u prilogu priručnika nalaze se instrumenti korišćeni tokom rada.

PORODICE OSUĐENIKA KAO OSETLJIVA GRUPA

Porodica se definiše na mnogobrojne i često međusobno neusaglašene načine. Ono u čemu se i laici i stručnjaci iz oblasti ljudskog ponašanja slažu jeste činjenica da je porodica ključni faktor koji utiče na razvoj ličnosti, usvajanje stavova i vrednosti pojedinca i zadovoljenje njegovih osnovnih potreba. Njena permanentnost i vitalnost razlikuju je od drugih socijalnih grupa i čine je bitnim činiocem socijalizacije, pa je neki autori opisuju kao formalnu socijalnu grupu sa ograničenim brojem članova i velikim brojem kompleksnih veza. Ona je faktor normalnog razvoja ljudskog bića i može da bude izvor najveće dobrobiti za pojedinca, ali i izvor stresa, konflikta i problema. Jedinstvena i po intenzitetu emocija njenih članova, bilo da su te emocije pozitivne ili negativne. Od porodičnih odnosa očekuje se da budu trajni, da opstaju i u teškim i u kriznim situacijama, kao i onda kada se druge veze pokidaju.

Kao što postoje različite definicije porodice, tako su se razvijali i različiti teorijski modeli koji su se bavili porodicom. Jedan od najobuhvatnijih jeste *sistemski pristup* u proučavanju porodice, koji je našao primenu kako u oblasti porodične terapije, tako i u oblasti proučavanja i istraživanja porodične dinamike i odnosa. U ovom pristupu porodici se prilazi kao sistemu intimnih, cirkularnih uticaja, koji ostavljaju efekte na razvoj svakog pojedinačnog člana i na porodicu kao celinu. Porodica se shvata kao sistem koji ima svojstva veća od proste sume svojih delova, a funkcionisanje se odvija po određenim pravilima. Ima svoje jasne granice, koje su polupropusne, i jasnu težnju da dostigne relativno uravnoteženo stanje – homeostazu. Pojedinac se u okviru ovog pristupa takođe shvata kao sistem koji je umrežen sa ostalim sistemima u svojoj okolini, među kojima je porodični svakako jedan od značajnijih. Poremećaj u ponašanju ili disfunkcija pojedinca posmatraju se kao znak disfunkcije porodičnog sistema kojem on pripada. Uloga takvog pojedinca često jeste održavanje porodične homeostaze, odnosno regulisanje porodične nestabilnosti. U tom smislu se problem pojedinca ne posmatra izolovano već u odnosu na porodicu kojoj pripada, relacije u njoj, postojeće transgeneracijske obrasce ponašanja, ali i odnose sa ostalim sistemima kojima on i njegova porodica pripadaju. Primenom sistemskog pristupa pomaže se osuđenim licima i članovima njihovih porodica da sagledaju disfunkcionalne obrasce kojima se služe, da uspostave adekvatne granice, pravila i uloge i da razviju polje komunikacije. Pored toga, ovaj pristup nudi pružaocima pomoći značajan alat za sprovođenje adekvatnih intervencija.

Karakteristike porodica osuđenih lica

Odlazak člana porodice u zatvor ima značajan uticaj na porodicu. Porodične veze osuđenih lica su kompleksnije nego što se čini. Porodica koja brine o njemu može biti njegova primarna (roditeljska) ili sekundarna (partnerska). Kada govorimo o

sekundarnoj porodici, istraživanja pokazuju da su to najčešće vanbračne zajednice sa decom koja mogu biti od različitih partnera. Nije retko da prihvataju kao članove svoje porodice decu svojih partnera sa kojima su živeli pre odlaska u zatvor. Njihov odnos prema deci se razlikuje. Nekada deca žive sa njima, nekada deca ne žive sa njima ali ih redovno viđaju i finansijski obezbeđuju, ali nekada decu niti viđaju niti finansijski podržavaju. Takođe, njihov odnos prema deci može se razlikovati u zavisnosti od broja dece. U trenutku hapšenja brigu o deci najčešće preuzimaju majke te dece, koje preuzimaju i sve ostale obaveze. Takođe, teret pada na babe i dede koji su stari i bolesni, kao i na druge članove familije. U svakom slučaju evidentno je odsustvo očinske figure u svakodnevnom životu što ima negativne posledice po dete, jer osim finansijske podrške, briga o deci podrazumeva ljubav, odnose sa porodicom i osećaj pripadnosti koju ta figura pruža. Ni osuđeno lice ni članovi porodice koji brinu o deci nisu adekvatno pripremljeni da odgovore na potrebe dece koje se javljaju nakon odlaska roditelja u zatvor. Neka deca ne znaju da im je roditelj u zatvoru jer im je rečeno da su odsutni zbog vojske, školovanja ili posla. Neki roditelji ne žele da ih deca posećuju u zatvoru, niti da ih kontaktiraju telefonskim putem jer smatraju da će biti odsutni kratko vreme. Često roditelji pogrešno veruju da ne mogu da učine ništa za svoju decu dok su u zatvoru i da će sve moći da nadoknade nakon izlaska na slobodu. Zbog svega navedenog deca osuđenih lica su najvulnerabilniji članovi porodica i imaju najmanje dva puta veće šanse da njihovo mentalno zdravlje bude narušeno, da budu siromašni, izolovani i stigmatizovani.

Nakon odlaska člana porodice u zatvor većina porodica ima finansijske probleme, a naročito one koje nastoje da održe porodične veze. To se odnosi na održavanje domaćinstva, gubitak prihoda osuđenog lica, troškove odbrane i žalbi, troškove vezane za održavanje kontakta sa članom porodice koji je u zatvoru i troškove koje ima dok je u zatvoru. Zbog svega navedenog, porodice su podložnije finansijskim problemima, siromaštvu, dugovima i stambenim problemima, a njihovo mentalno zdravlje često je narušeno zbog stresa. Neke porodice, naročito one koje su već predmet diskriminacije i predrasuda, osećaju dodatne teškoće.

Vodič "Angažovanje porodice osuđenika u njihovoj reintegraciji" ukazuje na neke probleme sa kojima se porodica suočava:

- 1) gubitak u приходima, roditeljstvu i izvorima emotivne podrške, kada član ode u zatvor;
- 2) povratak osuđenog lica u svoj stari komšiluk može doprineti da bude žrtva stigmatizacije kome članovi zajednice ne veruju ili ga se plaše. To ujedno utiče na celu porodicu osuđenika što može voditi isključenju porodice iz šire zajednice, kao i iz lokalnih udruženja ili nekih ekomonskih aktivnosti. Ovakav vid stigmatizacije može biti nametnut

porodici od strane lokalne zajednice, ali i samoj lokalnoj zajednici od strane šireg društva, što kasnije može imati i dalekosežnije posledice;

- 3) deca osuđenih lica često mogu odrastati u otežanim uslovima (siromaštvo, zloupotreba psihoaktivnih supstanci, porodično nasilje), a imanje roditelja u zatvoru može biti još jedna prepreka zdravom odrastanju. Majke i očevi koji su zatvoreni ne mogu uspešno ispuniti svoju ulogu kao staratelji. Dok se mlađa deca češće povlače u sebe ili su nasilni prema okolini, deca školskog uzrasta i adolescenti imaju probleme u školi, iskazuju poteškoće u učenju, probleme u odnosima sa drugovima i druga negativna ponašanja poput upotrebe droga, i na tome posebno treba raditi kada se radi sa članovima porodica osuđenih lica.
- 4) retke posete usled velike udaljenosti zatvora predstavljaju veliki problem. Bezbednosne procene tokom posete često teško padaju članovima porodice, odnosno u mnogome zbunjuju članove, a posebno malu decu. Dodatno, posete se često obavljaju u prostorima gde je gužva ili ne postoji mogućnost fizičkog kontakta sa osuđenim licem.

Uzajamna očekivanja i podrška osuđenih i članova njihovih porodica

Osuđena lica pre svega od članova svoje porodice očekuju emotivnu podršku. Istraživanja koja su imala fazu ispitivanja pre izlaska iz zatvora i nakon nekoliko meseci na slobodi, pokazala su da su u visokom procentu (preko 80%) ta očekivanja ispunjena. Podršku posebno očekuju od strane partnera, ali i dece. Oni koji su dobili podršku koju su očekivali, ređe su recidivirali i imali problema sa zloupotrebom droga.

The Urban Institute iz SAD-a je 2001. sproveo istraživanje "Povratak kući: Razumevanje izazova reintegracije osuđenika" koje se između ostalog sastojalo iz serije intervju sa osuđenicima koji su se vraćali kući u Baltimor, jednom pre izlaska i dva puta nakon izlaska na slobodu. Rezultati su pokazali da su učesnici ovog istraživanja imali sveukupno visok nivo očekivanja u smislu podrške od svojih porodica, što je i očekivano jer je većina njih prijavila da je imala bliske veze sa članovima pre, tokom i nakon izdržavanja kazne. Njih 42% očekivalo je od porodice da im bude izvor finansijske podrške tokom prvih meseci na slobodi, a dve trećine očekivalo je da živi sa članovima porodice nakon izvršenja kazne. Ova očekivanja u najvećoj meri su ostvarena. U prva tri meseca po izlasku na slobodu 51% ispitanika je dobilo neki vid finansijske podrške od porodice, a 80% njih je živelo sa članovima porodice. Ukupno 89% ispitanika izjavilo je da im je porodica nakon izlaska na slobodu bila podrška onoliko koliko su se nadali da će biti. Ipak, očekivanja osuđenih lica vezano za podršku porodice mogu se razlikovati od onoga što će se zaista

dogoditi, a što može rezultirati udaljenijim porodičnim odnosima i negativnim ishodom reintegracije. Porodice u nekim slučajevima mogu predstavljati teret, pa je tako 60% ispitanika prijavilo da u porodici ima nekoga ko je osuđen za neko krivično delo, a više od četvrtine je potvrdilo da ima tri ili više članova porodice sa problemom zloupotrebe psihoaktivnih supstanci ili alkohola. Zato planiranje reintegracije treba da ima fokus i na pozitivnim i na negativnim uticajima porodice.

Istraživanje NEOSTART-a o potrebama osuđenih lica u postpenalnom periodu takođe je pokazalo da osuđena lica od porodice očekuju najveću podršku. Ispitanici su u većini slučajeva rekli da su porodica i bliske osobe bile spremne da im pomognu po izlasku (73.4%) i da su bili spremni da ih prihvate nazad i pruže im podršku (63.9%). Od svih ispitanih 88,3% vratiće se u mesto gde su živeli pre odlaska u zatvor, 80% ima redovne posete u zatvoru, a skoro 40% posao ĆE tražiti preko porodice i prijatelja.

Istraživanja pokazuju da najveći procenat osuđenih očekuje da će imati punu emotivnu podršku od strane porodice kada izađu iz zatvora i da će ona biti ključni faktor u sprečavanju recidivizma. Pored emotivne, podrška koja je preko potrebna pogotovo u prvim nedeljama slobode, jeste finansijska podrška. Razlozi za finansijskom podrškom su mnogi, a pre svega činjenica da u prvim nedeljama slobode tek treba da pronađu posao, da obezbede sebi smeštaj, hranu i ostale važne životne komponente. Snažna podrška porodice pozitivno utiče i na pronalaženje zaposlenja, jer se uz podršku brže i lakše pronađe.

Još jedan problem sa kojim se osuđenici suočavaju je rešavanje stambenog pitanja. Ne može se očekivati da će njihova reintegracija biti uspešna ako nemaju zadovoljene osnovne potrebe odmah nakon izlaska, kao što je potreba za sigurnim smeštajem. Istraživanja pokazuju da kod onih koji imaju rešeno stambeno pitanje, manji je rizik da dođe do kriminalnog recidivizma. Najveći broj onih koji su imali porodicu u trenutku zatvaranja vraćaju se najpre u te svoje porodice, odnosno u njihov stambeni prostor. Finansijski razlozi su takođe razlog zašto se vraćaju najpre u kuće svojih porodica, jer usled nedostatka finansijskih sredstava, nisu u mogućnosti da sebi obezbede drugi smeštaj. Ako su porodični odnosi narušeni i ne reše se ubrzo nakon izlaska iz zatvora, mogu da prouzrokuju dodatne probleme. U tom slučaju, boravak u porodičnoj kući i nije najbolje rešenje.

Među osuđeničkom populacijom mnogo je osoba koje su zaražene virusom HIV-a, hepatitisa B i C, raznim polno prenosivim bolestima što prouzrokuje njihovu odbačenost od strane članova zajednice u koju se vraćaju. Veliki procenat njih nakon izlaska nema adekvatnu medicinsku zaštitu, što dodatno otežava proces reintegracije. Imajući sve ovo u vidu, i činjenicu da se veliki broj njih upravo vraća svojim kućama, jasno je da porodica pored emotivne i finansijske podrške, treba da pruži podršku u prevazilaženju zdravstvenih problema.

Kada se govori o drogama, ponekad upravo smeštanje u porodicu može da doprinese ponovnoj zloupotrebi istih. Ista istraživanja pokazuju da u većini porodica postoji istorija zloupotrebe droga, pa bi ponovno vraćanje u tu porodicu podstaklo ponovnu zloupotrebu. Ovako posmatrano, porodica, koliko može biti snažan faktor u sprečavanju ponovne zloupotrebe droga, tako može biti i faktor rizika. U ovim situacijama treba biti oprezan u radu sa porodicama i osuđenim licima.

Funkcionalnost i komunikacija u porodicama osuđenika

Za osuđeno lice komunikacija sa porodicom je od velikog značaja jer mu pomaže da prevaziđe anksioznost koju zatvorski život nosi sa sobom. Komunikacija kao socijalna veština u velikoj meri zavisi od okruženja koje oblikuje proces komunikacije. Proces komunikacije u zatvoru je komplikovaniji nego u drugim životnim situacijama, pre svega zbog ograničene interakcije osuđenih lica. Za njih razgovor sa porodicom nije više stvar izbora već privilegija, što pisanje pisama i telefonske razgovore čini veoma značajnim. Ograničeno vreme za posete može stvoriti dodatni pritisak zbog svega što je potrebno postići tokom ovih susreta, a partnerska osećanja mogu biti različita (osećaj besa, bliskosti, kajanja, ogorčenja). Prema nekim istraživanjima, iskustva posete kod partnera variraju od emotivne ispunjenosti do osećaja praznine praćenog stresom.

Ne treba zanemariti ni uticaj psiholoških promena koje su potrebne za opstanak u zatvorskom okruženju, a koje mogu biti u suprotnosti sa karakteristikama ličnosti koje su potrebne za održavanje odnosa sa porodicom. Zatvorska politika, rigidna pravila, lišenje privatnosti i slobode, kao i stresno okruženje često su uzrok psiholoških promena kod osuđenika. Najčešće osuđena lica imaju doživljaj smanjene sposobnosti za donošenje odluka i povećane zavisnosti od spoljnih izvora, kao i osećaj niskog samopouzdanja i simptome posttraumatskog stresnog poremećaja. Takođe, zatvorsko okruženje može dovesti do hipervigilnosti osuđenih lica što izaziva nepoverenje i psihološku distanciranost. Sve ove psihološke promene mogu negativno uticati na porodične odnose jer osuđena lica potiskuju emocije i povlače se iz zdravih interakcija (ne žele posete, izbegavaju svaki vid komunikacije, emotivno se distanciraju).

Na porodične odnose utiče i zamena uloga do koje dođe usled odsustva partnera. U situacijama kada je partner muškog pola u zatvoru, partnerke preuzimaju odgovornost za donošenje odluka i brigu za domaćinstvo, dok neke pokušavaju da ublaže ovu promenu i odlaze donošenje odluke i o tome razgovaraju tokom posete. Kako bi se suprotstavili zameni tradicionalnih rodnih uloga, osuđenici tada mogu koristiti nezdrave načine kako bi potvrdili svoju ulogu kao što su dominacija, moć, maltretiranje i nasilje, kao i uplitanje partnerki u kriminalne aktivnosti.

PROGRAMI POMOĆI I PODRŠKE PORODICAMA OSUĐENH LICA – PRIMERI U SVETU

Primetan je nedostatak studija evaluacije uloge i uticaja porodica osuđenih lica kao izvora podrške u procesu reintegracije i zbog toga nije moguće doneti konačni zaključak o faktorima koji pomažu ili odmažu porodici u ostvarivanju uloge podrške. Ono što je sigurno, jeste da potreba za rad sa porodicama postoji, a to dokazuju i programi u svetu koji se uveliko sprovode. Upravo, proučavajući i čitajući o nekim programima koji će biti predstavljeni u ovom delu, kreirane su aktivnosti projekta koji je opisan u ovom priručniku.

U poslednjih 30-40 godina, kako su sudovi, agencije i sistemi porasli i proširili se, preuzeli su sve veću odgovornost koja je nekada počivala na porodici, komšiluku, prosvetnim radnicima, crkvi i drugim, manje formalnim činiocima u zajednici. To je učinilo da reintegracija ne bude bolja, pa se u poslednje vreme ponovo vraća na stari pristup i programi se baziraju na podršku u zajednici. Polazi se od toga da država ne može obaviti posao reintegracije pojedinaca, a profesionalci ne mogu reintegrirati nikoga bez obzira koliko obuke imaju. Bivši osuđenici mogu sebe reintegrirati, a zajednica može reintegrirati bivše osuđenike. Najviše što država može da uradi je da pomogne ili ometa ovaj proces. Reintegracija se dešava „napolju“. Na sličnim stanovištima kreirani su programi koji će biti predstavljeni u nastavku.

Huikai krugovi su kao program osmišljeni 2004. godine na Havajima, u saradnji sa upravnikom zatvora, aktivistima zainteresovanim za reformu zatvorskog sistema, autorom i edukatorom za javno zdravlje. Prvi put je pokrenut 2005. u zatvoru Vajava (Waiawa Correctional Facility) za osuđenike koji su svoju kaznu slžili u zatvoru sa minimalnim stepenom obezbeđenja. U prvih 16 meseci uspešno je sproveden 21 krug podrške.

Ovi krugovi predstavljaju grupni proces planiranja reintegracije koji se bavi potrebama osuđenih lica u cilju izazivanja promene u želji za vršenjem krivičnih dela, a obuhvataju primenjeno učenje, samodovoljnost i nadu, restorativnu pravdu i terapiju zasnovanu za traženju rešenja. Bave se i potrebama voljenih osoba iz okruženja osuđenog lica koje su pretrpele štetu usled njegovog zatvaranja. Osnovna snaga krugova podrške je u uključivanju učesnika, osoba na izdržavanju kazne zatvora i njihovih voljenih u donošenju i sprovođenju odluka. Najveća vrednost ovih krugova je u bavljenju potrebama ljudi u periodu prelaska u novi status.

Nakon kontaktiranja učesnika, porodice i prijatelja osuđenika i drugih uključenih, organizovali su se krugovi podrške koji bi započinjali rečima moderatora, a dalje bili vođeni temama koje su se u procesu pojavljivale. Naročit akcenat je stavljen i posebno su planirani restorativni krugovi ili krugovi pomirenja, kao i krugovi podrške

onima koji nisu imali porodicu koja bi bila prisutna (modifikovani krugovi podrške), kojima je kao alternativa bilo ograničavano učešće prijatelja koji su takođe na služenju kazne zatvora.

Značaj ovog programa je upravo u tome što se bavi onim čime se ostali programi uglavnom ne bave, štetom koji su pretrpeli voljeni, odnosno porodica i prijatelji onih koji su u zatvoru, a koji će biti najverovatniji oslonac osobi nakon izlaska na slobodu i koji će im u period tranzicije pružiti najveću podršku. Dalje, naglašava da planiranje reintegracije treba da uključi želje i potrebe osuđenih osoba čije će im ispunjenje pomoći da žive život bez droge i kriminala kada izađu iz zatvora, kako bi proces bio potpun i uspešan.

Reintegracija u porodicu - pilot program za osuđenice (Family reintegration and reentry pilot program for female offenders) nastao je u Južnoj Virdžini. Zamišljen je da radi sa majkama koje su zlopotebile psihoaktivne supstance i njihovom decom u cilju procene njihovih potreba i dodatnom tretmanu ako je potreban. Ovaj program koristi temelje kognitivno-bihejvioralne terapije i pedagoški napreduje od osnovnih kognitivno-bihejvioralnih veština (npr. nošenje sa fizičkim znacima stresa, prepoznavanje i suočavanje sa nerealističnim uverenjima) ka specifičnom nizu veština (efektivno slušanje, razvijanje odgovarajuće komunikacije), do generalizaciji veština u kompleksnijim situacijama (telefonski pozivi, posete, pisma), pa do primene prethodno usvojenih veština u teškim situacijama (saradnja sa starateljima, rasprava o prekršajima i zlopotrebi droga sa decom, komunikacija sa decom). Ovaj program je specifičan po „video posetama“ koje se nude kao sastavni deo roditeljstva u programu i pružaju dragocenu priliku za bolje uvežbavanje specifičnih veština. Pomaže se u pripremi majke učesnice za video posete porodici i pruža joj se povratna informacija nakon što članovi njene porodice odgledaju snimak u kome im se obratila. Ova odlika programa pruža mogućnost nadziranja načina na koji se praktikuju u program naučene veštine.

Organizacija „You have the power“ bavi se restorativnom pravdom, edukacijom zajednica i treninzima, a dugo godina uspešno sprovodi i *program porodičnih konferencija*. Program porodičnih konferencija sličan je Huikai krugovima, ali se ipak razlikuje. Ta razlika je pre svega u tome što je veći akcenat na žrtvi.

Porodična konferencija spaja sve članove porodice na koje je negativno uticao odlazak člana u zatvor, gde im se daje prilika da otvoreno govore, podstaknu odgovornost kod svog člana za učinjena dela i pomogne im se da odluče kako da poprave učinjenu štetu. Ovaj program podržava proces koji je od ključne važnosti za uključivanje osuđenog lica i njegovu ili njenu reintegraciju u društvo.

Proces konferencije sastoji se od nekoliko celina :

1. Uvid u situaciju – telefonski razgovor da bi se utvrdile potrebe;

2. Orijehtacija – sastanak da bi se diskutovalo o procesu, postavila oĉekivanja, ustanovila kvalifikovanost i odgovorilo na pitanja
3. Priprema – svaka strana se sastaje sa medijatorom kako bi izrazila svoju zabrinutost, oĉekivanja i gde prepoznaje svoju odgovornost. Ovi sastanci se dešavaju sve dok svi ne budu spremni i dok se ne slože da se sastanu lice u lice;
4. Proces konferencije:
  - Upoznavanje – osoba, smernica i pregleda procesa;
  - Diskusija o uticaju – osoba koja je učinila štetu će ispriĉati svoju priĉu i preuzeti odgovornost za postupke. Źrtve, osobe koje su uključene i ĉlanovi zajednice će reći kako je to ponašanje uticalo na njih;
  - Nadoknada štete – cela grupa će diskutovati o tome na koji naĉin se naneta šteta treba popraviti kako bi se ostvarila pravda za Źrtvu putem dogovora. Dogovor može uključivati restituciju, rad u zajednici, savetovanje ili edukaciju. Odluka o naĉinu nadoknade nanete štete donosi se konsenzusom cele grupe;
  - Završetak – iznose se poslednja razmišljanja;
5. Post-konferencija – sastanak na kome se diskutuje o ispunjenosti dogovora.

PILOT PROJEKAT NEOSTART-A

Pilot projekat „Razvijanje preporuka za rad sa osuđenima i njihovim porodicama u okviru programa postpenalnog prihvata“ trajao je od juna do decembra 2015. godine, a finansijski je bio podržan od Misije OEBS u Srbiji. Cilj projekta bio je da razvije preporuke za rad sa osuđenim licima i njihovim porodicama u okviru pripreme za postpenalni prihvata. Kako bi se postigao postavljeni cilj, projekat je realizovan kroz sledeće faze: faza obuke, faza istraživanja i intervencija.

Za potrebe projekta formiran je tim koji je bio u direktnom kontaktu sa osuđenim licima i članovima njihovih porodica, a činili su ga jedan psiholog i jedan specijalni pedagog, dok su prošireni deo tima činili programski koordinatori koji su sa osuđenim licima radili kada stupe na slobodu.

Tim je prošao obuku koju su vodili stručnjaci iz oblasti rada sa porodicom i porodične terapije, koji su se karakteristikama porodica bavili iz ugla sistemske perspektive, odnosno Olsonovog ciklusa porodice. Na obuci su prisustvovali i po jedna osoba zaposlena u službi za tretman Okružnog zatvora u Beogradu i Povereničkoj kancelariji u Beogradu, koji su svojim iskustvom i znanjem doprineli da se formira potpunija slika o populaciji sa kojom će se raditi. Rezultat obuke, pored stečenih veština i znanja, bila su konstruisana tri nova upitnika koja su se kasnije krostila za prikupljanje podataka prilikom istraživanja. Deo obuke bio je posvećen primeni i uvežbavanju standardnih intervencija poput intervjua i grupnog rada kroz „role play“, ali i upoznavanje sa novim tehnikama poput „porodičnih krugova dobrodošlice“.

Nakon obuke usledile su faze istraživanja i intervencije. Paralelno se radilo sa šest osuđenih lica i članovima njihovih porodica. On je obuhvatao prikupljanje podataka za istraživački deo projekta, koji je istovremeno predstavljao i način da se dobiju podaci potrebni za kreiranje intervencija. Osuđena lica izabrana su u saradnji sa službom za tretman Okružnog zatvora u Beogradu, uz dobrovoljan pristanak odabranih i članova njihovih porodica da učestvuju. Inicijalni kontakt ostvaren je putem individualnih razgovora sa osuđenim licima, kako bi se dobile informacije potrebne za prvu posetu porodici. U sledećem koraku, članovi tima posećivali su njihove porodice i nakon dobijanja celokupne slike pravili plan intervencija. Kako bi se intervencije pravilno sprovele, istovremeno je postojao kontakt sa osuđenim licima kroz posete u zatvoru i redovne posete porodicama.

Celokupan proces rada sa osuđenim licima i članovima njihovih porodica pratile su redovne supervizije koje su vodili stručnjaci koji su sproveli obuku. Cilj je bio da članovi tima iznesu poteškoće i nedoumice koje imaju tokom rada, a da uz pravilne smernice i savete supervizora dalje nastave rad i sprovedu predviđene intervencije.

ISTRAŽIVANJE FUNKCIONALNOSTI I KOMUNIKACIJE PORODICA OSUĐENIH LICA

Kao što je pomenuto prilikom predstavljanja pilot projekta jedan od njegovih ciljeva bio je dolaženje do podataka o karakteristikama i potrebama porodica osuđenih lica, a u želji da se izgradi nova praksa u radu sa ovom populacijom. U nastavku priručnika biće predstavljen istraživački deo projekta.

Uzorak

Uzorak ovog istraživanja činilo je 16 osoba, od toga 6 osuđenika i 10 članova njihovih porodica. Osuđenici su bili starosti od 22 do 37 godina, koji su služili kaznu zatvora u Okružnom zatvoru u Beogradu, a koja je isticala do kraja 2015. godine. Dužina njihovih kazni kretala se od 7 meseci do 9 i po godina. Četvorica su bila srednjeg obrazovnog nivoa, jedan osuđenik imao je završenu osnovnu školu, a jedan status studenta. Trojica nisu bila oženjena i živela su u primarnim porodicama, a dvojica su bili u dugogodišnjim vanbračnim zajednicima i imali su maloletnu decu. Jedan osuđenik, iako formalno u braku, pokrenuo je brakorazvodnu parnicu i nije bio u kontaktu sa suprugom. Deo uzorka kojeg su činili članovi porodica osuđenih lica obuhvatao je osobe starosti od 21 do 60 godina. U pitanju su bili roditelji, baba, deda, brat, sestra i vanbračne supruge osuđenika. Svi su bili srednjeg obrazovnog nivoa. Četvoro je bilo zaposleno, jedna osoba je bila nezaposlena, a petoro je bilo u penziji.

Instrumenti u istraživanju

U okviru istraživanja korišćeno je nekoliko instrumentata, koji su poslužili da se dobiju podaci o potrebama osuđenika, kao i o funkcionalnosti i potrebama njihovih porodica.

Prvi instrument koji je korišćen bio je Upitnik za intervju sa osuđenim licem sastavljen iz 12 pitanja otvorenog tipa. Kroz zadavanje ovog instrumenta ostvaren je inicijalni kontakt sa osuđenikom i prikupljene su osnovne informacije. Pored pitanja kojima se dobijaju sociodemografski podaci, upitnik su činila i pitanja o potrebama osuđenika i očekivanjima u vezi sa ovim projektom. Tokom intervjuisanja jedan član tima bio je fokusiran na razgovor sa osuđenikom, dok je drugi zapisivao odgovore. Na taj način obezbeđeno je da svi dobijeni podaci budu evidentirani.

Drugi instrument je Upitnik za intervju sa članovima porodice. Sastoji se od 20 otvorenih pitanja, koja imaju za cilj prikupljanje podataka o funkcionisanju porodice, o odnosima i komunikaciji, kriznim situacijama i očekivanjima i potrebama.

Polustrukturisani intervju služio je za prikupljanje podataka o značajnim oblastima na osnovu kojih se vrši procena o potrebama i poteškoćama članova porodice osuđenika, a ostavljao je prostora za uspostavljanje odnosa poverenja. Redosled pitanja se mogao promeniti, ukoliko bi članovi tima procenili da je to potrebno kako bi dobili potrebne informacije. Ovo je bilo veoma važno jer se ovaj intervju koristio prilikom prvog susreta sa porodicom, kada je bilo potrebno stvoriti odnos poverenja. I ove Intervjue vodila su dva člana istraživačkog tima. Jedan član bio je fokusiran na razgovor sa članovima porodice, dok je drugi zapisivao odgovore. Na taj način obezbeđeno je da svi dobijeni podaci budu evidentirani.

Treći instrument, koji je korišćen za procenu funkcionisanja porodice, a nastao na osnovu Olsonovog cirkumpleks modela, bio je FACES – skala porodične adaptibilnosti i kohezivnosti. Olsonov cirkumpleks model, jedan od najpoznatijih modela za proučavanje porodice, izabran je jer u fokusu ima porodičnu funkcionalnost i komunikaciju, što su osnovni ciljevi ovog istraživanja. Potvrdu ovom modelu dala su istraživanja koja su se bavila tipovima porodica u toku životnog ciklusa, kao i efikasnosti istih u prevazilaženju normativnih stresora i akcidentnih kriza, što odlazak člana porodice u zatvor svakako jeste. Model sadrži tri osnovne dimenzije: porodičnu kohezivnost, fleksibilnost odnosno adaptibilnost i komunikaciju. Kohezivnost se shvata kao međusobna emocionalna povezanost članova porodice. Postoje četiri nivoa kohezivnosti: razjedinjenost (veoma niska), izdvojenost (niska do umerena), povezanost (umerena do visoka) i isprepletanost (veoma visoka). Fleksibilnost se odnosi na količinu promene u vođstvu, ulogama i pravilima koju je porodica u stanju da prihvati, odnosno koliko je sistem sposoban da se menja. Četiri nivoa fleksibilnosti obuhvataju rigidne, strukturirane, fleksibilne i haotične porodice. Treća dimenzija, porodična komunikacija, smatra se pospešujućom dimenzijom, odnosno omogućava kretanje porodice duž druge dve dimenzije.

Upitnik se sastoji iz 6 porodičnih skala, dve skale uravnoteženosti i četiri skale neuravnoteženosti, kao i skale porodične komunikacije i zadovoljstva porodicom. Unošenjem skorova u matricu Cirkumpleks modela, dobija se profil porodične funkcionalnosti. Ovaj model omogućava podelu na šest tipova porodica: uravnotežene, rigidno kohezivne, prosečne, fleksibilne neuravnotežene, haotično neuravnotežene i neuravnotežene. Originalna verzija instrumenta sastoji se od 65 stavki, dok je za potrebe ovog projekta korišćena prilagođena forma. Imajući u vidu da veliki broj pitanja može negativno uticati na motivaciju članova porodice, vodeći računa o strukturi i valjanosti upitnika, pojedine stavke su izbačene. Za svaku stavku ispitanici odgovaraju u kojoj meri se ta tvrdnja odnosi na njihovu porodicu, odnosno u kojoj meri su zadovoljni odnosima i komunikacijom, koristeći petostepenu skalu Likertovog tipa.

Četvrti instrument korišćen u istraživanju bio je Opsrevacioni list, koji se sastoji iz šest oblasti: struktura porodice, porodični odnosi, komunikacija, materijalni uslovi, svakodnevne aktivnosti i ostala zapažanja. Zbog osetljivosti tema o kojima je

razgovarano i napora da se napravi dobar odnos sa članovima porodica i omogućiti dalja saradnja, opservacioni list nije popunjavan u njihovom prisustvu. Članovi tima su svoja zapažanja beležili neposredno nakon posete. U prilogu su dati navedeni instrumenti

Rezultati istraživanja

Sledi prikaz rezultata istraživanja, dobijenih kako kvantitativnom, tako i kvalitativnom analizom. Kvalitativna obrada podataka rađena je prema temama dobijenim na osnovu zadatih instrumenata. Budući da su različiti upitnici zadavani osuđenima i članovima njihovih porodica, teme se razlikuju. Podaci dobijeni od osuđenika podeljeni su prema sledećim temama: učestalost i vrsta kontakta sa porodicom, teškoće u odnosima sa porodicom, zdravstveni problemi, planovi po izlasku na slobodu i očekivanja od programa. Podaci dobijeni od članova porodice obuhvataju kvantitativne podatke dobijene FACES-om i kvalitativne podatke podeljene prema sledećim temama: kvalitet komunikacije, teškoće u porodičnim odnosima, krizni događaji, zdravstveni problemi porodice, materijalna situacija, potrebe porodice, očekivanja od člana koji je u zatvoru.

Podaci dobijeni od osuđenih lica

Učestalost i vrste kontakta sa porodicom

Četiri osuđenika navode da su tokom boravka u zatvoru imali redovne posete članova porodice, redovno primali pakete i novac. Pored toga, svaki od njih je kontakte svakodnevno održavao i telefonskim putem. Jedan osuđenik ističe da nije imao posete, jer članovi njegove porodice zbog materijalne situacije nisu bili u mogućnosti da dolaze, kao ni da mu šalju pakete odnosno uplaćuju novac. On ih je redovno kontaktirao putem telefona i pisama. U slučaju drugog osuđenika nije bilo potrebe za posetama i paketima, budući da je on redovno išao na vikend, ali je tokom nedelje održavao kontakte telefonom.

Teškoće u odnosima sa porodicom

Kada je reč o porodičnim odnosima, tri osuđenika kao problem vide odnos sa majkom. U jednom slučaju osuđenik navodi probleme sa majkom, koja je takođe zavisnik, kao faktor rizika za recidiv. Ističe da mu je u tom odnosu nametnuta uloga njenog staratelja, što ga onemogućava da se na adekvatan način bavi svojom resocijalizacijom. Dva osuđenika smatraju da njihove majke imaju potrebu za psihosocijalnom podrškom jer prepoznaju njihov strah i brigu za budućnost. Jedan od njih navodi da ima loše odnose sa bratom, koje karakteriše odsustvo komunikacije i međusobna nebriga.

Drugu značajnu grupu problema čine teškoće u vanbračnim zajednicama. Dva osuđenika navode izgubljeno poverenje partnera, prouzrokovano zloupotrebom supstanci i kriminogenim aktivnostima, kao glavnu teškoću koju bi trebalo rešavati, kako bi se ti odnosi očuvali. Iako jedan osuđenik negira teškoće u porodičnim odnosima, iz daljeg razgovora sa njim saznaje da porodičnu dinamiku karakterišu agresivni ispadi i zloupotreba alkohola.

Zdravstveni problemi

Kao dominantni zdravstveni problem izdvaja se zloupotreba psihoaktivnih supstanci, koju prate određene psihijatrijske tegobe. U vezi sa tim, dva osuđenika imaju i hepatitis tipa C, a jedan od njih i probleme sa venama. Pored toga, kao posledica ranjavanja, dva osuđenika imaju manji stepen invaliditeta.

Planovi po izlasku na slobodu

Svi ispitanici planiraju da po izlasku iz zatvora aktivno traže posao, u zemlji ili inostranstvu. Značajni planovi tiču se i održavanja apstinencije i rešavanja drugih zdravstvenih problema. Jedan osuđenik planira da završi započeto školovanje. Osuđenici koji su naveli da imaju probleme u partnerskim odnosima planiraju da povrate izgubljeno poverenje i unaprede odnose.

Očekivanja od programa

Budući da je fokus ovog projekta bio na porodičnim odnosima, očekivanja osuđenika bila su usmerena na rešavanje postojećih porodičnih teškoća. U skladu sa tim tri osuđenika očekivala su da će na taj način obezbediti psihosocijalnu podršku za roditelje, dok dva osuđenika da će im učestvovanje u projektu pomoći da reše partnerske probleme. Jedan od njih motivisan je podrškom koju on lično može dobiti. Pored toga, svi osuđenici prepoznali su NEOSTART kao organizaciju koja svojim aktivnostima doprinosi uspešnoj resocijalizaciji.

Podaci dobijeni od članova porodica

Podaci o porodičnoj funkcionalnosti

Da bi se došlo do podataka o tome kako članovi porodica osuđenika percipiraju funkcionalnost svojih porodica korišćen je upitnik FACES. Upitnik je popunilo ukupno 9 ispitanika, članova porodica osuđenika. Na ispitanom uzorku dobijena su tri tipa porodice: rigidno kohezivne, haotično razdvojene i nebalansirane porodice. Prva dva tipa porodice zauzimaju čak 86%, a samo rigidno kohezivni tip 57.8%. Ovi rezultati govore u prilog pretpostavke da je komunikacija generalno loša u porodicama osuđenika i da to vodi ka narušenim porodičnim odnosima. Drugačije rečeno,

rezultati dobijeni na ispitanom uzorku govore da je prisutna niska adaptibilnost, nedostatak komunikacije i niska ili previsoka kohezija što ukazuju na disfunkcionalnost porodičnog sistema. Ovi podaci su korišćeni za osmišljavanje programa intervencija, pa je za svakog ispitanika, na osnovu podataka dobijenih primenom FACES-a i intervjua, napravljen plan koji je uključivao teme poput porodične kohezije, komunikacije, promena u porodičnom sistemu, odnosa bliskosti između članova porodice, kao i druge teme vezane za svakodnevni život porodice i budućeg otpusta osuđenika i povratka u porodicu. Podaci dobijeni korišćenjem upitnika FACES nisu sagledani odvojeno, već zajedno sa podacima dobijenim intervjuom.

Kvalitet komunikacije

Na direktna pitanja o kvalitetu komunikacije članovi porodica uglavnom odgovaraju da postoji otvorena i zadovoljavajuća komunikacija. U daljem razgovoru saznaje se da ipak nisu spremni jedni druge da saslušaju, da ne uvažavaju mišljenja sagovornika i da ne nalaze kompromisno rešenje. Upravo zbog toga razgovori se završavaju najčešće verbalnim sukobom, a ponekad eskaliraju i do fizičkog. Karakteristično za pojedine porodice je i povremeno odsustvo komunikacije, odnosno međusobno ignorisanje.

Teškoće u porodičnim odnosima

Iako u prvi mah članovi porodica najčešće negiraju postojanje teškoća u komunikaciji, tokom razgovora se saznaje da postoje česti verbalni sukobi. Najčešći razlog za svađu jeste nedostatak novca, često prouzrokovan dugogodišnjom zloupotrebom psihoaktivnih supstanci. Sama narkomanija je još jedan od čestih razloga za sukob, budući da svaki recidiv izaziva nezadovoljstvo i gubitak poverenja. U jednoj porodici sukob izaziva postojanje paralelnih emotivnih veza oba partnera.

Krizni događaji

Sam odlazak u zatvor, što uključuje i period hapšenja, suđenja i izricanja presude jeste krizni događaj koji izdvajaju svi članovi porodice. Takođe, oni navode da u tom periodu oni nisu imali potrebnu psihosocijalnu podršku koja bi im pomogla da teške trenutke prebrode. Ovi trenuci bili su posebno teški za članove porodice koji su u njima učestvovali kao svedoci, u slučajevima porodičnog nasilja, što je za njih bila sekundarna viktimizacija.

Isto tako, za pojedine roditelje osuđenika je prvi susret sa zatvorskim okruženjem i sam odlazak u posete predstavljao dodatni izvor stresa. Pored stresova koji su posledica kriminalnog ponašanja, u dve porodice stabilnost je bila narušena i prevremenim gubitkom članova porodice. Ono što se izdvaja kao kontinuirani izvor

stresa za većinu porodica jeste zloupotreba psihoaktivnih supstanci, odnosno smenjivanje nade i straha koji prate periode apstinencije i recidiva.

Zdravstveni problemi porodice

Članovi porodice najčešće negiraju zdravstvene probleme, mada je evidentno da su oni prisutni u sferi mentalnog zdravlja. Javljaju se reaktivna depresija i zloupotreba psihoaktivnih supstanci, ali se iste ne tretiraju na adekvatan način. Kada je reč o somatskim bolestima dva ispitanika su rekla da boluju od dijabetesa.

Materijalna situacija

Tokom rada na ovom projektu uočeno je da su i osuđenici i njihove porodice najviše fokusirani na materijalnu situaciju. Četiri porodice su svoju materijalnu situaciju ocenili kao solidnu, odnosno bez većih problema zadovoljavaju osnovne životne potrebe. Oni raspolažu sredstvima potrebnim za stanovanje, hranu, školovanje, garderobu i obuću. Dve porodice su svoju materijalnu situaciju ocenili kao lošu. U jednoj, majka jednog osuđenika raspolaže porodičnom penzijom, ali i radi kako bi imala dovoljno novca za stanovanje i ishranu. U drugoj, vanbračna supruga jednog osuđenika je nezaposlena, s tim da je povremeno angažovana kao pomoć u kući za minimalnu nadoknadu. Ona nema dovoljno sredstava ni za hranu, ni za stanovanje. Iako ima pravo na dečiji dodatak, ona to pravo ne koristi jer nema lična dokumenta koja su joj potrebna za podnošenje zahteva.

Ispitanici iz tri porodice su naveli da je njihova materijalna situacija bolja nego pre odlaska člana porodice u zatvor, dok ispitanici iz tri porodice navode da je materijalna situacija lošija.

Potrebe porodice

U većini slučajeva porodice nisu spremne da govore o svojim potrebama, odnosno izbegavaju da o tome razgovaraju i više govore o potrebama njihovih članova koji su u zatvoru. U dve porodice, majka kojoj je bila neophodna psihološka podrška i vanbračna supruga koja je verbalno i fizičko nasilje smatrala adekvatnim načinom komunikacije, svoje potrebe nisu prepoznale i odbijale su svaki razgovor o tome. U tri porodice su smatrali da im je potrebna psihološka i pravna podrška i verbalizovali su spremnost da menjaju dotadašnji način funkcionisanja. U jednoj porodici očekivali su finansijsku podršku i nisu prepoznali da je potrebno da se unaprede veštine komunikacije i roditeljstva.

Očekivanja od člana porodice koji je u zatvoru

Sve porodice od svojih članova očekuju da po izlasku na slobodu pronađu posao i u tom smislu doprinose kućnom budžetu, što se podudara sa planovima samih osuđenika. Veruju da će posao i novac koji bi zaradili svojim trudom i zalaganjem

držao njihove članove podalje od problematičnog ponašanja i okruženja. S tim u vezi, drugu grupu čine očekivanja o održavanju apstinencije po izlasku iz zatvora. U dva slučaja porodice govore o važnosti školovanja, očekujući da njihovi članovi po izlasku na slobodu završe započete studije odnosno dobiju diplomu srednje stručne škole.

Poučeni prethodnim iskustvom i ponašanjem svojih članova, većina porodica o ovim očekivanjima govori sa dozom uzdržanosti i rezerve. Svesni su da period koji su njihovi članovi proveli na izdržavanju kazne ne može dovesti do potpune transformacije pređašnjeg ponašanja i nisu skloni da lako poveruju u planove i obećanja koje od svojih bižnjih čuju. Sa druge strane, jedna porodica ima gotovo nerealna očekivanja od svog člana, bez uvida u njegova ponašanja tokom izdržavanja kazne, nadajući se da će on iz zatvora izaći kao potpuno promenjena ličnost.

Odlika svih porodica jeste da, bez obzira na stepen uverenosti, spremno govore o očekivanjima od člana koji je izvršavao kaznu, uz zahtevanje promene prethodnih obrazaca ponašanja, a da sami nisu spremni da svoje ponašanje, kako prema njemu tako i prema drugim članovima porodice promene.

Zapažanja i utisci članova tima

U svim porodicama koje su učestvovalе u projektu odnose karakterišu kontinuirani sukobi koji se javljaju kao posledica delovanja različitih faktora. Najčešće su to materijalna situacija, zavisnost od psihoaktivnih supstanci i kriminalna aktivnost. Porodične odnose karakterišu dva ekstrema, preterana bliskost i zanemarivanje. Preteranu bliskost odlikuju nepostojanje jasnih granica, neadekvatna i preterana briga u odnosu na potrebe i zamena uloga na relaciji roditelj – dete. Zanemarivanje se najčešće manifestuje kroz ignorisanje mišljenja i potreba pojedinih članova porodice. U tim slučajevima ne postoji spremnost na kompromis, a značajne odluke se donose samostalno uz očekivanje da ih ostali članovi poštuju i realizuju.

Takođe, u pojedinim porodicama se dešava da su svi resursi usmereni na jednog člana i da je sve podređeno njegovim potrebama. Bez obzira kom ekstremu pripadaju, sve porodice odlikuju nedostatak uvida i nerealna očekivanja. Iako deklarativno spremni da probleme rešavaju, nemaju adekvatan uvid u to da svi članovi doprinose porodičnom funkcionisanju i da je neophodno da svi prilagode svoje stavove i ponašanja. Oni imaju nerealna očekivanja da će promena kod člana koji je u zatvoru dovesti do promene u celokupnom porodičnom funkcionisanju. Zbog svega navedenog otporni su na promene, što zahteva kontinuirani rad sa svim članovima porodice, kako individualni tako i grupni. Porodični odnosi često su obojeni i agresivnošću. Dok se u većini slučajeva ona manifestuje u vidu verbalnih sukoba, u pojedinim porodicama dolazi i do fizičkih obračuna. U tim situacijama

neke porodice poštuju preporuke i prijavljuju nasilje, dok neki smataju da je to adekvatan način rešavanja konflikta i ne preduzimaju mere da isto spreče.

Dominantna odlika komunikacije u porodicama jeste agresivnost. Verbalna agresija manifestovala se otvorenim sukobima, vređanjem, ucenjivanjem, ali i prikrivenim oblicima u vidu naizgled bezazlenih komentara i zamerki, koji su delovali provocirajuće na sagovornike. Još jedna značajna karakteristika jeste izbegavanje razgovora o temama kao što su status veze, stanovanje i planovi za budućnost, odnosno o temama koje su konstantno izvor sukoba u porodici. Kao uočeni obrzac komunikacije javlja se i ignorisanje. U skladu sa postojećim koalicijama u okviru porodice, članovi koji su van istih su uglavnom ignorisani, a ukoliko se izbore za reč njihovo mišljenje se ne uvažava. Sa druge strane, u okviru koalicija komunikaciju odlikuje uvažavanje sagovornika i postojanje kompromisa, što dodatno provocira druge članove i narušava komunikaciju na nivou cele porodice.

Odlika većine porodica koje su učestvovala u projektu jeste nepostojanje zajedničkih svakodnevnih aktivnosti koje bi uključivale porodicu u celini. Takođe, uočeno je da postoje koalicije unutar pojedinih porodica. Dva osuđenika povremeno provode vreme sa svojom decom u igri i učenju, ali su i u tim slučajevima vođeni pre svega svojim mogućnostima, a ne potrebama dece. U jednoj višečlanoj porodici, dva člana su angažovana u zajedničkim aktivnostima kao što su briga o detetu i bolesnom članu, održavanje domaćinstva i upravljanje kućnim budžetom, isključujući pritom ostale članove. Može se zaključiti da samo u porodicama u kojima ima dece postoje zajedničke aktivnosti barem pojedinih članova porodice.

Kada govorimo o spremnosti za saradnju postoji razlika kako u stepenu motivisanosti tako i u samim razlozima zbog kojih su se osuđenici odlučili za učestvovanje u projektu. Jednu grupu čine osuđenici koji smatraju da članovi njihovih porodica, pre svega majke, imaju potrebu za određenom vrstom psihosocijalne podrške. Sami osuđenici ne prepoznaju projekat kao vrstu podrške njima, već je razlog uključivanja u isti obezbeđivanje pomoći isključivo za članove porodice. U tom smislu, individualni rad sa njima bio je otežan usled nezainteresovanosti da menjaju svoj životni stil. Drugu grupu čine osuđenici koji su učestvovali u projektu videli kao način da suprugama pokažu spremnost za promenu kako bi održali te veze, a članove tima videli su kao moguće medijatore u tom procesu. Ni ova grupa nije pokazala spremnost da menja svoj dotadašnji način života. Jedan od njih je pak individualni rad koristio za rešavanje interpersonalnih problema sa suprugom i unapređenje roditeljskih veština. Treću grupu čine osuđenici koji smatraju da im je potrebna podrška u suočavanju sa svakodnevnim problemima, a projekat vide kao mogućnost da tu podršku i dobiju.

Motive članova porodice za učestvovanje u projektu moguće je podeliti u dve grupe. Prvu čine oni koji, istrošeni dosadašnjim problemima, smatraju da im je potrebna pomoć i podrška u prevazilaženju predstojeće krizne situacije. Vremenom se

pokazalo da je spremnost za saradnju ograničena na ventiliranje i da ne prihvataju intervencije koje bi menjale postojeći način funkcionisanja. Drugu grupu čine porodice koje učestvovanje u projektu vide kao dodatni vid podrške članu koji je na odsluženju kazne. Oni ne smatraju da je njima potrebna pomoć, te su očekivali da intervencije budu usmerene isključivo na člana koji u zatvoru.

Problemi i teškoće vezani za istraživanje

Tokom rada sa porodicama izdvojile su se dve grupe problema, one koje potiču iz karakteristika uzorka i one koje su posledica ovakve metode rada.

U okviru prve grupe, kao najveći izazov pokazalo se prisustvo problema u svim životnim sferama što se ogleda najčešće kroz finansijske teškoće, narušeno somatsko i mentalno zdravlje osuđenika i članova njihovih porodica i nedostatak šire socijalne podrške. Kada uzmemo sve ovo u obzir, smanjenje kapaciteta da se nose sa tekućim problemima i nepoverenje pokazalo se kao očekivano. Oni sami to prepoznaju, izveštavajući o dugogodišnjoj borbi, razočarenjima i izneverenim očekivanjima od svojih najbližih. Takođe, iako su formalno svi članovi porodica pristali da učestvuju, dešavalo se da pojedinci tokom vremena počnu da izbegavaju predložene i dogovorene aktivnosti, ili usled strah od promene ili suštinskog odbijanja promene jer im postojeća podela moći unutar porodičnog funkcionisanja odgovara.

Kada su u pitanju partnerski odnosi uočili smo da postoji problem nerazjašnjenog statusa zajednice. Naime, neretko je slučaj da partneri koji su u vanbračnoj zajednici nakon separacije uslovljene odlaskom u zatvor, nisu sigurni da žele nastaviti zajednički život kada se za to stvore uslovi. To je činilo nejasnim da li su intervencije svrsishodne. Dalje, partnerski odnosi opterećeni su mnogobrojnim problemima koji perzistiraju godinama unazad i opterećuju taj odnos, ali i novonastalim koji su posledica odlaska partnera u zatvor. S druge strane, budući da nisu zvanično u braku spremniji su da donesu odluku o napuštanju partnera, bez obzira na emocionalnu involviranost i prostor za prevazilaženje emotivne krize.

Drugu grupu problema čine ograničeno vreme za sprovođenje projekta, zadavanje upitnika i dokumentovanje intervencija. S obzirom na to da se projekat aktivno sprovodio pet meseci, uključujući i obradu dobijenih podataka, a da je datum izlaska iz zatvora bio različit za osuđenike iz uzorka, nije bilo dovoljno vremena za osuđenike koji su ranije izlazili. Dešavalo se i da pojedini članovi porodice oklevaju da popune upitnik, demotivisani brojem stavki. U pokušaju da prevaziđemo ovaj problem, ponudili smo našu pomoć i otkrili da je to način za uspostavljanjem prisnijeg odnosa i pokretanjem osetljivih tema, o kojima tokom intervjua nisu bili spremni da govore.

POMOĆ I PODRŠKA PORODICAMA OSUĐENIH LICA

Na osnovu dobijenih podataka o osuđenom licu i članovima njegove porodice i na osnovu detektovanih potreba i problema koji treba da se prevaziđu, kreira se plan pomoći i podrške porodicama osuđenika. Plan pre svega podrazumeva kreiranje intervencija, vremensko planiranje njihovog sprovođenja kao i rezultate do kojih treba da dovedu. Pristup svakoj porodici treba da je individualan i da uzima u obzir karakteristike same porodice, životne okolnosti kojima su bili izloženi, dužinu i vrstu zatvorske kazne osuđenog člana, stepen motivacije za promenu i strahove vezane za budućnost.

Intervencije se kreiraju tako da odgovore na različite potrebe, kako osuđenika tako i njihovih porodica. U aktivnostima treba da učestvuju oni članovi koje osuđenici prepoznaju kao značajne izvore podrške i pomoći i sa kojima su bili u kontaktu sve vreme izdržavanja kazne.

Kao metod koristi se akcioni pristup zbog toga što cilj nije samo prikupljanje informacija o potrebama osuđenika i njihovih porodica, nego i jačanje porodičnih veza koje su narušene usled boravka jednog člana u zatvoru. Ovakav pristup omogućava preduzimanje konkretnih akcija u rešavanju praktičnih životnih problema i ima za cilj promenu u socijalnom okruženju. On podrazumeva akciju, evaluaciju, kritički osvrt i, na osnovu prikupljenih informacija, promene u praksi koje se tada implementiraju. To je participativni i kolaborativan proces u kojem učestvuju pojedinci koji imaju zajednički cilj.

Ukupan broj korisnika obuhvaćenih ovim projektom je 23, od toga 6 osuđenika i 17 članova njihovih porodica koje su oni detektovali kao najznačajnije. Korišćen je pomenuti akcioni pristup, a u daljem tekstu biće opisane intervencije koje su korišćene u okviru projekta.

Uspostavljanje kontakta kao intervencija

Da bi se otpočeo rad sa osuđenim i članovima njegove porodice, neophodno je uspostaviti prvi kontakt. Iako se čini da je to sastavni deo aktivnosti on zapravo može biti intervencija za sebe. Suočeni sa formalnim sistemom i iskustvom boravka u zatvoru, osuđeni i članovi njihovih porodica razvijaju dozu nepoverenja koja otežava saradnju. Upravo zato uspostavljanje kontakta predstavlja intervenciju jer za cilj ima uspostavljanje odnosa poverenja. Ukoliko se ostvari odnos poverenja saradnja će biti bolja, a to će olakšati osmišljavanje i realizovanje narednih intervencija. Dakle, ova intervencija je neophodna i može se reći da od nje sve počinje.

Tehnika koja se koristi prilikom uspostavljanja kontakta je intervju. Potrebno je da intervju bude polustrukturisan i da voditelju intervjuja daje mogućnost postavljanja podpitanja. Pitanja treba da budu formulisana tako da se mogu postaviti usmeno kao deo neformalnog razgovora. Intervjuisana osoba se oseća prijatno, odnosno, nema osećaj kao da je na ispitivanju od strane nekog formalnog tela, poput suda ili policije. Osoba se opušta i pored verbalnih informacija, intervjuer može da zabeleži i „govor tela“ koji može dati informacije koje intervjuisana osoba možda ne želi da iznese. Tokom razgovora potrebno je pokazivati naklonost, ukazivati na to da su poverenje i dovoljno informacija potrebni da bi se pružila prava podrška. Važno je naglasiti da će se sva saznanja tokom razgovora koristiti samo za potrebe rada sa osuđenim i članovima porodice i da će se princip poverljivosti sve vreme poštovati.

S obzirom da se osuđeno lice još uvek nalazi na izdržavanju kazne zatvora, posetu tima potrebno je da najavi matični vaspitač i ukratko uputi u ciljeve razgovora koji će sa njim biti obavljani. Poželjno je da budu prisutni samo članovi tima koji će pružiti podršku, upravo zbog razvijanja odnosa poverenja. Takođe je poželjno razgovor ograničiti na sat vremena, kako zbog ograničenosti posete jer se obavlja u penalnoj ustanovi, tako i zbog što razgovor ume da bude emocionalno i psihički iscrpljujuć.

Posetu porodici prvo treba da najavi osuđeno lice nakon obavljenog inicijalnog razgovora sa članovima tima, što će uticati na to da motivise i članove porodice da pristupe programu. Nakon toga kontakt prosleđuje članovima tima koji najavljuju svoj dolazak u porodicu. Idealno je da se inicijalni razgovor obavi u prostoru gde porodica živi kako bi slika bila potpuna, ali u slučaju visokog nivoa nepoverenja kod članova porodice, u redu je predložiti da se on obavi i u nekim drugim prostorijama. Bez obzira gde se obavlja razgovor neophodno je insistirati da svi članovi porodice koje je osuđeno lice detektovalo kao značajan izvor podrške budu prisutni. Iz tog razloga dan i vreme ostvarivanja prvog kontakta treba uskladiti sa svima koji treba da budu prisutni.

Prilikom prvog kontakta sa osuđenim licem pitanja u upitniku treba da budu fokusirana na planove nakon izlaska na slobodu, njegovo viđenje odnosa u porodici, očekivanja u odnosu na pojedine članove, gde uviđa nedostatke i moguće probleme, kao i šta očekuje i kako doživljava podršku koju dobija od trećeg lica (tima programa/projekta).

Tokom uspostavljanja prvog kontakta sa članovima porodice potrebno je biti veoma osetljiv na okolnosti i njihove potrebe. Potrebno je ostaviti im dovoljno vremena između postavljanja pitanja da iznesu svoje mišljenje. Pitanja za članove porodice se ne razlikuju mnogo od onih koje se postavljaju osuđenom, što znači da treba da budu fokusirana na planove nakon izlaska člana porodice na slobodu, njihovo viđenje odnosa u porodici, očekivanja u odnosu na pojedine članove i samo osuđeno lice, gde vide nedostatke i moguće probleme, kao i šta očekuju i kako doživljavaju podršku koju dobija od tima programa. Naravno, s obzirom da se radi o

više različitih osoba koje pripadaju jednom domaćinstvu lista pitanja može biti proširena u skladu sa time koji podaci i od kog člana žele da se dobiju.

Imajući u vidu da su u većini slučajeva porodice iscrpele svoje kapacitete, kako psihološke tako i materijalne, kao i da je prisutna određena doza nepoverenja u osuđeno lice, može se očekivati da će biti „zatvoreni“ za davanje velikog broja informacija. Ukoliko nepoverenje ne bude prevaziđeno u velikoj meri tokom prvog kontakta, poželjno je obaviti još jednu posetu nakon nekoliko dana kada se utisci slegnu i tada dopuniti potrebne podatke kako bi se naredne intervencije kvalitetno realizovale. Tokom ovog projekta, nepoverenje je po pravilu pratilo svako uspostavljanje kontakta, ali se vrlo brzo gradilo upravo zbog pozitivnog i pažljivog pristupa članova tima, a posebno zbog pokazivanja brige za probleme i potrebe koje detektuju i spremnosti da pomognu da se oni prevaziđu.

Individualni i grupni rad

Individualni i grupni rad kao intervencija neizostavni su kada se radi sa osuđenim licima i članovima njihove porodice, i jedan od drugog su gotovo nerazdvojni. Potrebno je da se sprovede kontinuirano i paralelno kako bi dali najbolje rezultate. Individualni rad umeren je na osuđeno lice dok se još uvek nalazi u penalnoj ustanovi i na rad sa članovima porodice pojedinačno kada se za tim prepozna potreba. Grupni rad se sprovodi sa više članova porodice dok je osuđeno lice u penalnoj ustanovi, a može se nastaviti i kada se osuđeno lice vrati u svoju porodicu. Ovakvi oblici rada podrazumevaju pružanje podrške putem savetodavnog rada. Savetovanjem omogućava im se da lakše prođu kroz period tranzicije, koji za osuđenika podrazumeva prilagođavanje na nerestriktivno okruženje i porodičnu dinamiku, dok za članove porodice predstavlja period ponovne reorganizacije uloga, prava i obaveza.

Individualni rad sa osuđenim pre svega se odnosi na njegovo aktivno uključivanje u proces reintegracije u porodicu. Akcenat je na njegovim očekivanjima i načinu na koji on vidi svoje potrebe i potrebe svoje porodice. Potrebno je predočiti mu značaj njegovog prilagođavanja porodičnoj situaciji koja se neminovno promenila u odnosu na onu koju pamti pre odlaska u zatvor. Važan deo rada predstavlja kreiranje planova i postavljanje ciljeva, kao i način na koji da se ostvare. Planovi treba da budu realistični, kao i da osoba na realan način sagleda svoje kapacitete i mogućnosti. Oni ne treba da narušavaju porodičnu dinamiku i da negativno utiču na komunikaciju i sveukupne odnose u porodici već da se prilagode postojećoj situaciji. Tokom individualnog rada, posebno je važno raditi na tome da osuđeno lice preuzme odgovornost za svoje postupke, ostane dosledan u pozitivnim promenama u razmišljanju i ponašanju koje će ga odvratiti od ponovnog vršenja krivičnih dela. Važno je da osuđeni uvidi koliko svojim kriminalnim ponašanjem povređuje članove

svoje porodice i da se na tome gradi motivacija da istraje u pozitivnom ponašanju. Uz sve pomenuto, ukoliko se u porodici uoče faktori rizika u porodičnom okruženju koji mogu biti uzrok za kriminalni recidivizam, tokom individualnih razgovora potrebno je osuđenog usmeriti tako da to sam uvidi i do trenutka izlaska sa njim jačati protektivne faktore koji će sprečiti uticaj negativnih. Veoma je važno nastaviti individualni rad i kada stupi na slobodu kako bi promene opstale a sve neplanirane okolnosti na vreme uočile i prevazišle. Dinamika individualnog rada ne mora biti češća od jedne mesečne posete dok je osoba u penalnoj ustanovi, dok se stupanjem na slobodu ona može učestaliti do jednom nedeljno.

Individualni rad sa članovima porodice se ne razlikuje mnogo od individualnog rada sa osuđenim licem. Preduslov za dobar individualni rad je da se prilikom uspostavljanja prvog kontakt detektuju članovi porodice sa kojima je takva vrsta rada potrebna. Ona treba da bude usmerena na članove porodice za koje se procenjuje da mogu biti najznačajniji izvor podrške, ali i na one za koje je procena da njihov uticaj može biti negativan na osuđeno lice. Sa prvima treba raditi na jačanju snaga i kapaciteta kroz savetodavni rad i stalni kontakt kako bi se ohrabрили da budu istrajni i jaki u svojoj podršci koju će pružati osuđenom kada izađe na slobodu. Sa članovima koji mogu imati negativan uticaj treba raditi na uočavanju uzroka takvom ponašanju i njihovom menjanju.

Grupni rad sa porodicom ogleda se u pružanju psihosocijalne podrške, sa naglaskom na emotivnu podršku. Koristi se pristup bezuslovnog prihvatanja uz pružanja neophodnih informacija i mogućih opcija. Ovakav rad obavlja se uglavnom u porodičnom domu, kada je prisutna većina članova porodice i kada se svi mogu uključiti u razgovor. Tada porodicu treba posmatrati kao grupa čiju komunikaciju treba usmeravati, započinjati određenu temu i na taj način uviđati probleme i pristupati njihovom rešavanju. Članovi porodice tako bivaju aktivni u rešavanju zajedničkih problema, daju predloge za konstruktivna rešenja, prave plan za sprovođenje osmišljenih rešenja i prelaze na realizaciju planova.

Tokom ovog projekta, kao značajna tema u razgovoru sa roditeljima osuđenika izdvojilo se osećanje krivice, usled verovanja da je problematično ponašanje njihovih sinova posledica njihovih grešaka. Razgovore sa vanbračnim suprugama, sa druge strane, odlikovale su intervencije usmerene na preuzimanju dela odgovornosti za postojeći kvalitet odnosa sa partnerom. Iako je prvobitna ideja bila da fokus bude na sadašnjosti, kao i na snage i pravljenje plana za predstojeći period, pokazalo se da pojedini članovi imaju potrebu da prethodne krizne događaje, u vidu kriminogenog ponašanja, hapšenja, suđenja ili samih poseta, obrade još jednom. Zato je u tim situacijama bilo neophodno naći balans između zadovoljenja potrebe tih osoba da svoja teška iskustva podele sa članovima tima i konstruktivnog rešavanja predstojeće stresne situacije, koju povratak člana porodice iz zatvora predstavlja. U zavisnosti od procene koja vrsta podrške je neophodna kojim članovima i koliko je svakom od njih moguće pomoći, određivana je vrsta i intenzitet kontakta, kao i da li

će isti biti ostvaren individualno ili grupno. Od te procene zavisila je i odluka da li će intenzivnija podrška biti pružana osuđeniku ili članovima porodice.

Priprema porodice za trenutak izlaska njihovog člana na slobodu

Svaka od intervencija predstavlja deo celokupnog procesa pripreme porodice za trenutak izlaska člana koji je u zatvoru na slobodu. Međutim, priprema za konkretan trenutak kada će se to dogoditi predstavlja intervenciju za sebe.

Porodica ne boravi u „vakumu“ dok je njen član na izdržavanju kazne zatvora, već prolazi kroz mnogo životnih situacija koje ostavljaju traga na njeno funkcionisanje. To se pre svega odnosi na činjenicu da se porodica prilagodila svakodnevnom životu u kojem nema doprinosa osuđenog člana. Međutim, kada se član vrati potrebno je prilagoditi se na njegove potrebe, a da to ne remeti svakodnevni životni ritam.

Potrebe za pripremom porodice za izlazak člana zavise i od samog krivičnog dela. Poteškoću predstavlja rad sa porodicom gde je lice osuđeno zbog krivičnog dela nasilje u porodici. Još uvek nedovoljno dobro razvijen sistem podrške, neretko dovodi do toga da se nasilnih vraća „na mesto zločina“. Ali ni tada nije nemoguće pripremiti obe strane na slobodu, uvideti poteškoće i kontinuiranim radom raditi na prevenciji nasilja.

Tokom ove intervencije, aktivnosti pre svega treba da budu usmerene na savetodavni rad. Zavisno od procene kapaciteta članova porodice, on može biti individualni i grupni. Osnova dobrog savetodavnog rada treba da bude prepoznavanje strahova kod članova porodice. Ovo se naslanja na već više pomenuti izgrađeni odnos poverenja. S obzirom da se ova intervencija sprovodi posle nekog vremena rada sa porodicom, može biti dobar pokazatelj postignutog poverenja. Što je stepen poverenja između članova porodice i tima veći, to će uvid u strahove biti bolji i realniji.

Osim strahova, veliki problem u funkcionisanju porodice mogu biti očekivanja osuđenika i porodice. Očekivanja mogu biti nerealna u pogledu potencijala osobe da ih ispuni, postojanju potrebnih resursa i vremenskih okvira u kojima se očekuje ispunjenje očekivanja. Savetodavni rad u ovim situacijama može mnogo da pomogne. Prednost tima je u tome što predstavlja „treće lice“ koje ima paralelan kontakt i može da sazna očekivanja obe strane i uvidi kolika je razlika među njima. Do trenutka izlaska na slobodu, savetovanjem se može uticati na obe strane da se očekivanja promene ili makar ublaže kako bi se što više izjednačila. Posebno je važno sa svima raditi na tome da uvide da nije dovoljno očekivati da se promeni „ona druga strana“ već da se svi moraju menjati i da svako ima svoj udeo u funkcionisanju porodice. Ukoliko do toga ne dođe, priprema na moguća izneverena

očekivanja može biti od velike pomoći, kako bi frustracija koja se tom prilikom javlja bila manja.

U situacijama kada su strahovi od prvog susreta veliki i kada se članovi porodice ne osećaju spremno za prihvatanje osuđenog i osećaju da će im biti potrebna intenzivnija podrška, dobar vid pomoći predstavlja prisustvo članova tima na dan izlaska iz zatvora u porodici. Uloga može biti pasivna, kao trećeg lica koji će osmatrati situaciju, a pre svega komunikaciju, i na osnovu toga dati neke savete za dalje, ili sprovesti neku novu intervenciju, poput porodičnih krugova dobrodošlice.

Bez obzira na to što se porodice osuđenika koje su učestvovala u projektu najčešće suočavaju sa istom ili sličnom vrstom problema, svaka porodica je specifična i njihove potrebe su bile različite. Pre svega, u svim porodicama fokus je bio na postavljanju realnih ciljeva. Članovi porodica često su imali nerealna očekivanja od osuđenika i nisu uviđali svoj doprinos u menjanju porodičnog funkcionisanja. Priprema porodice obuhvata psihosocijalnu podršku, savetodavni rad sa članovima porodice, unapređenje porodične komunikacije, organizovanje porodičnih krugova, upućivanje i davanje informacija.

Porodični krugovi, krugovi dobrodošlice

Krugovi dobrodošlice su jedna od najčešće korišćenih tehnika u radu sa porodicama osuđenika. Inicijalno je osmišljen za sprovođenje u zatvorskim uslovima, sa ciljem da svaki osuđenik istraži i iskaže svoje potrebe u periodu neposredno pre izlaska na slobodu i ponovnog ulaska u zajednicu, uz podršku bliskih i značajnih drugih. Naglasak je na jačanju sistema podrške koju osuđenik ima, kao i na postavljanju jasnih i realističnih ciljeva, koje će po izlasku iz zatvora postepeno ostvarivati. U tom smislu može biti korisno da u krugovima učestvuju predstavnici institucija (npr. vaspitna služba zatvora, predstavnici CSR) ili članovi zajednice, odnosno svi koji će na neki način učestvovati u procesu reintegracije. Pored toga, moćno je sredstvo jer pruža priliku da se osoba iskupi za štetu i patnju koju je svojim ponašanjem prouzrokovala članovima porodice ili zajednici, te da započne proces pomirenja.

Tehniku je moguće primenjivati i u porodičnom okruženju, van institucija. Temelji se na principima grupnog učenja zasnovanog na iskustvu (Public health learning principles), zatim na pristupu traženja rešenja (solution-building approach) i klijentom usmerene terapije. Učenje i promena u ponašanju se dešava daleko uspešnije kada je osoba koja uči aktivni partner u tom procesu. U skladu sa ovim postavkama, tokom krugova akcentat je na snagama bivšeg osuđenika, na aktuelnim temama, bez vraćanja i osvrtnja na prošle probleme i konflikte. Bitno je uključiti sve članove porodice i dati prostora svakom od njih da iskaže svoje gledište. Fokus je na planovima i konkretnim ciljevima, odnosno na korisnim oblicima ponašanja, koji će dovesti do ostvarenje tih ciljeva. Polazi se od pretpostavke da su članovi porodice

eksperti za svoje živote i da je uloga voditelja odnosno facilitatora da ih ohrabri da istraže svoje kapacitete i sami pronađu rešenja. Akcenat je na pozitivnom, na verovanju da se problemi ne dešavaju sve vreme i da mala promena u jednom trenutku može dovesti do veće promene kasnije. Sama tehnika nema ambicija da popravi odnose, reši probleme ili izleči pojedine članove, već da pruži mogućnost porodici da preispita svoje odnose, poboljša komunikaciju i izgradi poverenje. Važno je imati na umu da su porodični krugovi, samo jedna od tehnika koje se mogu koristiti i da se najbolji rezultati mogu očekivati kada se kombinuje sa drugim intervencijama, poput individualnog ili grupnog rada sa pojedinim članovima porodice.

Pripreme aktivnosti, pre sprovođenja same intervencije, podrazumevaju obavljen intervju sa svim članovima porodice, prikupljanje što više podataka o porodičnom funkcionisanju, uz jasno objašnjenje cilja same intervencije. Jedna od mogućih tehnika u pripremnom delu jeste pisanje pisma izvinjenja, koje osuđeni član porodice piše kao pokazatelj želje da se promeni i iskupi za probleme koje je uzrokovao. Pošto je krugove moguće sprovoditi dok je član porodice još uvek na odsluženju kazne, na ovaj način se pruža prilika da se i njegovo mišljenje čuje i uzme u obzir.

Uvodni deo sastoji se od predstavljanja i utvrđivanja jasnog komunikacijskog okvira. Važno je ostvariti atmosferu otvorenosti i spremnosti na razgovor, uz isticanje jasnih pravila komunikacije. Najvažnija među njima su da se ne govori uglas, da se saslušati pažljivo šta svako od članova govori, bez prekidanja, da će svako imati mogućnost da kaže svoje mišljenje kada na njega dođe red. Jedna od mogućnosti jeste i uvođenje posebnog predmeta, koji drži učesnik koji govori. To može biti predmet koji ima određenu simboliku za članove porodice, a čija je funkcija da obezbedi ravnopravno učestvovanje svih članova i raspoređivanje odgovornosti za pronalaženje rešenja. Negativne strane korišćenja ove tehnike jesu mogućnost usporavanja procesa komunikacije, odnosno ograničavanje dijaloga među učenicima. Voditelj (facilitator) je zadužen za predstavljanje ovih pravila, kao i za predlaganje tema o kojima će se govoriti. Svaki član govori o temi koja je predložena ili odgovara na postavljeno pitanje. Teme se predlažu u skladu sa podacima dobijenim tokom intervjua. Kako je fokus sve vreme na pozitivnom, bitno je da sam voditelj ne pominje delo zbog kog je član porodice u zatvoru. Neke od tema mogu biti: kako se osećaju sada kad je član na slobodi, koje su pozitivne osobine svakog od člana porodice, šta najviše vole kod svoje porodice, šta se može uraditi da se porodični konflikti redukuju, na šta su najviše ponosni u svom životu. Moguće je pokrenuti i teme o krajnje konkretnim potrebama, poput pronalaženja posla ili zdravstvenoj zaštiti.

Posle svakog kruga, voditelj pita da li bi neko nešto dodao i rezimira rečeno, uz isticanje pozitivnih odgovora i misli. Porodica sama određuje koliko će krugova biti, a moguće je praviti pauze između krugova. Poslednji krug može biti rezervisan za izvinjenja, pohvale ili zahvaljivanje svakog člana u krugu. Tokom vođenja krugova

treba imati na umu da je u pitanju tehnika koja može dovesti do jakih emotivnih reakcija, te u tom smislu pruža dobru podlogu za emotivnu katarzu i jačanje emotivnih veza između članova porodice.

Porodični krugovi su, u okviru ovog projekta, realizovani po izlasku člana porodice na slobodu. Krugovima su prethodili intervjui sa svim članovima porodice, ali i individualni rad sa članom koji je bio na odsluženju kazne. Krugovi su održavani u porodičnim domovima korisnika. Kao posebno izazovno pokazalo se jasno uspostavljanje komunikacijskih pravila. Iako su ona bila izrečena na početku i prihvaćena od strane svih učesnika, prethodni obrasci komunikacije, narušeni porodični odnosi i emotivna involviranost doveli su do kršenja, te potrebe za isticanjem i ponavljanjem istih. Radi očuvanja atmosfere dijaloga i spremnosti na pronalaženje rešenja, bilo je neophodno zamoliti jednog člana porodice, koji nije želeo da poštuje dogovorena pravila, da odustane od učestvovanja u samim krugovima. Međutim, individualni razgovor sa tom osobom je nastavljen, što je rezultiralo pozitivnim efektom na same porodične odnose, odnosno spremnošću te osobe da preuzme aktivniju ulogu u rešavanju aktuelnih porodičnih teškoća. Teme koje su tokom krugova adresirane bile su se očekivanja od člana koji je na slobodi, zatim pozitivnih osobine svakog člana porodice, ali i konkretnih planova u vezi sa stanovanjem, ličnim dokumentima, zdravstvenom zaštitom i pronalaženjem posla. Nakon održanih krugova, kontakt sa porodicom se nastavljao u vidu individualnog rada sa pojedinim članovima, diskutovanju o novonastalim teškoćama, ali i praćenja realizacije dogovorenih aktivnosti.

U široku primenjivost krugova i činjenicu da ih nije moguće sprovesti samo u okvirima porodice, članovi tima su se uverili tokom supervizija, kada su koristeći ovu tehniku, govorili o svojim očekivanjima od projekta, strahovima, snagama i budućim planovima.

Unapređenje komunikacije između članova porodice osuđenika

Loša komunikacija između članova porodice nije karakteristika samo porodica osuđenih lica, već nešto što neretko prati mnoge porodice. Uglavnom je u osnovi mnogih problema i nerazumevanja. Koliko je ona loša u nekoj porodici može se uvideti već prilikom prvog kontakta. Iako je uočiti da postoje problemi ako se viđenje istih stvari kod članova porodice i osuđenog lica znatno razlikuju. Takođe, jasni pokazatelji loše komunikacije su i česti verbalni sukobi ili izneverena očekivanja. Radom na komunikaciji pre svega se može doći do „ugla“ iz koga svi vide isti problem, opisuju na isti način i pravilno uviđaju dobrinost sebe i „one druge strane“. Za tako nešto potrebno je sa članovima porodice raditi na pravilnom slušanju informacija koje neko saopštava. Konstantno treba isticati važnost konstruktivnog razgovora, a njegovu primenu uvežbavati sa članovima i osuđenim licem dok se

obavljaju razgovore na različite teme u prisustvu tima. Ukoliko ne razumeju poruku koju šalžete ili informaciju koju saopštavate, potrebno je tražiti način na koji razumeju. Tek kada se stekne vid u njihove načine i kanale komunikacije može se preći na konkretan rad kojim će se sve to ispraviti. Članovi tima slobodno mogu imati ulogu facilitatora razgovora sve dok članovi porodice ne uvide načine komuniciranja pomoću kojih jedni drugima jasno i nedvosmisleno prenose informacije. Kao facilitatori, članovi tima mogu postaviti i određena pravila tokom komunikacije na koja će konstantno na podsećaju i skreću pažnju dok su prisutni, do trenutka dok sami članovi takav vid komunikacije ne prihvate kao uobičajan.

Dobar primer predstavlja situacija gde je primenjena tehnika porodičnog kruga dobrodošlice, gde su članovi dobili konkretna uputstva u vezi sa pravilima komunikacije, da bi nakon završetka komentar jednog člana porodice bio da se kod njih u kući nikada ranije nije na sličan način razgovaralo o bilo čemu. Takođe, dešavalo se da su članovi porodice bili spremniji da međusobno razgovoraju o konfliktnim temama u prisustvu članova tima, tamo gde su sami procenili da bi moglo doći do burnijih reakcija. Upravo u takvoj situaciji veoma je važna uloga tima kao facilitatora razgovora i spoljašnje kontrole poštovanja prethodno dogovorenih pravila.

Upućivanje i davanje informacija

Potrebe porodica se mnogo razlikuju, pa je tako nekoj porodici potrebno samo dati dobru informaciju i usmeriti dalje na neku instituciju/organizaciju/pojedinca, a sa drugima je neophodno raditi na više polja istovremeno. Upravo upućivanje i davanje informacija predstavlja jednu ne mnogo zahtevnu, a gotovo neizbežnu intervenciju. Uglavnom ide uz još neke intervencije, mada se dešava da bude i jedina intervencija u radu sa porodicom ako se uoči da im je samo to potrebno.

Kada je u pitanju sam osuđenik, te informacije se uglavnom tiču njegovih prava i obaveza kao i konkretnih koraka koje preduzima nakon izlaska na slobodu. Uglavnom se radi o ustanovama poput policije, centara za socijalni rad, povereničke službe i svih drugih koji mogu pružiti pomoć i podršku u ostvarivanju nekih potreba i prava.

U konkretnim slučajevima tokom ovog projekta, lica su upućivana na Opštinski sud, radi okončanja brakorazvodne parnice, odnosno na Elektrodistribuciju Beograd radi regulisanja dugovanja za električnu energiju. Dva osuđenika sa dijagnozom bolesti zavisnosti i Hepatitisa C bila su zainteresovana za programe lečenja, tako da su upućeni na Kliniku za lečenje bolesti zavisnosti, odnosno na Kliniku za infektivne i tropske bolesti. Jedan osuđenik izrazio je želju za dodatnim vidom emotivne i duhovne podrške, te je upućen na razgovor sa sveštenikom. U situacijama kad je procenjeno da potrebe date osobe prevazilaze kapacitete projektnog tima, one su upućivane na stručnjake poput psihologa i psihijata.

PRIKAZ STUDIJE SLUČAJA

Bivše osuđeno lice koje je bilo uključeno u projekat ima 25 godina, završio je srednju školu (III stepen) i nema radno iskustvo. U trenutku izlaska ima u toku jedan proces pred sudom gde je optužen za tešku krađu. Živi u Beogradu, u višečlanoj porodici koja obuhvata pet generacija. Porodične odnose karakterišu sukobi, neslaganje i loša komunikacija. Roditelji su se razveli kada je imao šest godina. Ujak je izvršio samoubistvo vešanjem pre više od deset godina u porodičnoj kući. Majka se dugi niz godina leči psihijatrijski zbog depresije (uz nekoliko pokušaja suicida) i bolesti zavisnosti (zloupotreba narkotika). Odnos sa majkom karakterišu konstantni konflikti uzrokovani njenom emotivnom labilnošću, preteranom vezanošću za sina, nepostojanju jasnih granica u tom odnosu kao i učestalim ucenama da će se ubiti ako je on ostavi. Odnos sa sestrom karakteriše visoka napetost, a njihovi razgovori često eskaliraju u otvorenu svađu. Sestra živi sa momkom, ali često boravi u porodičnoj kući jer joj je delimično oduzeto starateljstvo nad ćerkom i dodeljeno babi i dedi. Otac se nakon razvoda preselio van Beograda, oženjen je i ima dete iz tog braka, a sa decom iz prvog braka već godinama nema kontakt. S obzirom da roditelji nisu imali kapacitete za roditeljstvo (adekvatna svakodnevna briga o detetu, pravilni vaspitni stilovi i posvećenost ulozi roditelja), tu ulogu su preuzeli baba i deda sa majčine strane. Oni su ga redovno posećivali, uplaćivali novac i slali pakete dok je bio u zatvoru. Deda je bivši alkoholičar sa istorijom fizičkog zlostavljanja porodice, a percipiraju ga kao nekoga ko donosi sve glavne odluke. O babi su svi govorili kao odličnoj domaćici i nekome ko pruža emotivnu podršku članovima porodice. Ujak, koji se ubio, po rečima članova porodice, učinio je to nakon velikih pritisaka da prekine vezu sa tadašnjom devojkom. O sadašnjem momku korisnikove sestre porodica je takođe govorila u lošem svetlu, kao i o korisnikovim bivšim partnerima, pa je taj obrazac porodice da se sabotiraju odnosi članova sa osobama van porodice mogao predstavljati objektivnu prepreku po nastavak programa koja je prevaziđena.

Osuđen je na kaznu zatvora od godinu dana i određena mu je mera bezbednosti *obavezno lečenje narkomana*. U toku sprovođenja mere prisustvovao je predavanjima na temu *Zloupotreba PAS* i aktivno učestvovao na radionicama koje su organizovane, što je rezultovalo sticanjem osnovnih znanja i tehnika koje su kasnije korišćenje i tokom individualnog rada sa njim. Prihvatio je da učestvuje u programu jer je smatrao da mu je potrebna podrška u održavanju apstinencije, kao i pomoć u prevazilaženju porodičnih problema. Planirao je da se zaposli i osamostali, ali i da promeni sredinu u kojoj živi, a koju je prepoznao kao faktor rizika za recidiv. Kao naročitu opasnost po održavanje apstinencije prepoznao je odnos sa majkom koja je takođe zavisnik od PAS i sa kojom se često drogirao, ali i nadavljao novac za njeno drogiranje.

Mesec dana pre isteka kazne, članovi tima započeli su individualni rad sa korisnikom, kao i grupni rad sa članovima njegove porodice fokusirajući se na period izlaska, promenu pa samim tim i stres koji to nosi i pronalaženje adekvatnih koping strategija za predstojeći period. Kroz taj rad napravljen je nacrt plana koji bi korisniku pomogao u reintegraciji, a koji je kao najbitnije stavke obuhvatao pronalaženje zaposlenja, odazivanje na pozive suda i završetak tog procesa, nastavak apstinencije i obezbeđivanje sopsstvenog smeštaja.

Nakon izlaska na slobodu sa njim i članovima njegove porodice realizovani su *Porodični krugovi*, sa ciljem uspostavljanja adekvatne komunikacije u toj porodici i rešavanju osnovnih egzistencijalnih pitanja samog korisnika (dokumenta, smeštaj, posao, održavanje apstinencije). Zbog izuzetno loše komunikacije i komplikovanih odnosa u porodici trenutak sprovođenja porodičnih krugova u ovom slučaju bio je od suštinske važnosti. Postavljena su jasna pravila komunikacije koja su svi učesnici razumeli i na koja su pristali. Situacija i raspored osoba u prostoriji takođe su postavljeni kako bi omogućili najlakše sprovođenje intervencije. Kako bi se obezbedila takva atmosfera članica tima je u drugoj prostoriji vodila individualni razgovor sa korisnikovom sestrom koja nije želela da učestvuje u porodičnim krugovima, a sa njima je ostala i njena trogodišnja ćerka. Učesnici su se trudili da se tokom intervencije pridržavaju postavljenih pravila, a u slučajevima njihovog kršenja, kada su počinjali da govore uglas ili očiglednije skretali sa teme, lako su se uz opomenu medijatora vraćali. teme su postavljene tako da probude pozitivna osećanja među članovima porodice, da se napravi platforma međusobnog podržavanja i zdrave komunikacije, a krugovi su završeni međusobnim iznošenjem pozitivnih osobina drugih ukućana. Emocije koje su prisutni članovi pokazali, po njihovim rečima bile su ispoljene po prvi put, a način na koji su komunicirali jako im je prijao, iako im je bio potpuno nepoznat. Na kraju su naglasili da bi prvih par sati ulaska člana u porodicu nakon kazne zatvor sigurno eskaliralo burnom svađom da članovi tima nisu bili tu i usmeravali komunikaciju. Primenom ove tehnike napravljena je dobra baza za nastavak rada kako sa bivšim osuđenim licem, tako i sa članovima njegove porodice. Kao rezultat se izrodio detaljniji plan po kome će se korisnik, korak po korak, uključivati u porodicu i društvo u celini.

Tokom prve dve nedelje na slobodi, sa korisnikom je održavan intenzivniji kontakt putem telefona i individualnih razgovora u prostorijama organizacije. Nastavljen je rad na ostvarivanju postavljenih ciljeva. Usmeravan je i upućivan na različite institucije gde je, uz našu podršku na terenu ostvarivao svoja prava. Uključen je u program NEOSTART-a "Kutak za aktivno traženje posla", gde se sa njim radilo na pronalaženju zaposlenja i gde je pokazao naročitu aktivnost koja je rezultirala brzim zaposlenjem. Nastavio je sa održavanjem apstinencije uz terapiju Nalorexom, koju su kontrolisali baba i deda i odlaskom na sastanke Anonimnih narkomana. Članovi porodice su povremeno i po potrebi kontaktirani telefonskim putem. Kako je sam korisnik bio motivisaniji za dalju saradnju, a procena tima bila je da je njemu podrška

potrebnija, intenzivnija saradnja nastavljana je u narednom periodu samo sa njim. Članovi tima prisustvovali su i na glavnom pretresu za proces koji je bio aktivan u trenutku kada je izašao na slobodu. Imali su priliku da svedoče i pred sudom iznesu činjenice o njegovoj promeni. Akcenat prilikom svedočenja bio je na apstinenciji koja nije prekinuta, radnom angažovanju koje je počelo par dana nakon stupanja na slobodu i sređivanju porodičnih odnosa, a pre svega kreiranju odnosa sa majkom koji će ga učiniti otpornijim na recidiv.

Na svakodnevne probleme koji su nailazili, korisnik je reagovao, po svojim rečima, daleko adekvatnije u odnosu na ranija ponašanja. Iako je na prvi mah i dalje bio sklon impulsivnom reagovanju, sa tendencijom bežanja iz teških i problematičnih situacija, nakon dužeg razgovora uviđao je da takvo njegovo ponašanje dodatno komplikuje situaciju i tada menjao svoje odluke. Bio je motivisan za saradnju, spreman da prihvati sugestije i preuzme odgovornost za svoja ponašanja. To se potvrdilo u situaciji kada je napravio štetu na poslu, preuzeo odgovornost, nadoknadio štetu, a nije dozvolio da mu neprijatna situacija bude okidač za recidiv.

Uprkos povremenim teškoćama uspeo je da zadrži posao i da dobije pohvale od svog poslodavca. Konkretno u ovom slučaju, poslodavac je bio upoznat sa njegovom prošlošću i to nije bila prepreka da ga zaposli, čak je toliko bio zadovoljan njegovim radom da je predložio da na sudu svedoči o njegovoj promeni. Uspešno održava apstinenciju i poštuje dogovore sa članovima tima, ponaša se odgovorno prema ljudima iz svoje okoline i svojim obavezama. Preselio se, živi samostalno, što je zbog problematičnog odnosa sa majkom postavljeno kao cilj na početku saradnje. Sa ostalim članovima porodice je u redovnom kontaktu. Porodični odnosi su manje konfliktni, a po njihovim rečima odlikuje ih otvorenija komunikacija, uz želju svih članova da izgrade izgubljeno poverenje. Iako ga svakodnevni životni problemi povremeno uzdrmajaju, uspeva da o njima racionalno razmišlja i da sam pronalazi adekvatna rešenja. Kada oseti da ne zna kako sam da prevaziđe neki problem ili mu se čini da ne uviđa dovoljno dobro sve sa čime se suočava javlja se na SOS liniju i razgovara sa članovima tima o tome.

Saradnja sa ovim korisnikom pokazala je kakve rezultate je moguće postići kada se na tretman u ustanovi nadoveže adekvatan sveobuhvatni postpenalni prihvata, uz motivisanost osobe i članova porodice za promenu.

OGRANIČENJA I OČEKIVANJA

Usvajanje novih zakona stvara temelj za izgradnju kvalitetnije postpenalne prakse, ali prilagođavanje zakona modernih društava na naše donosi rizik da u praksi ne bude moguće sprovesti sve zakonske odredbe. Jedan od napora da se omogućiti primena zakonskih novina predstavlja i razvoj programa kao što je program prikazan u ovom priručniku. Radom sa šest osuđenika i njihovim porodicama tokom ovog projekta izgradilo se njihovo poverenje, ali je ostao zadatak da program nastavi da živi i da se poverenje zadobije u širem društvu. Pozitivni rezultati prikazani u ovom priručniku nameću neka nova očekivanja, a pre svega da se tu razvoj postpenalne prakse neće zaustaviti.

Pristup koji je podrazumevao jedan intezivan rad kako sa osuđenima, tako i sa članovima porodica, pokazao se kao delotvoran. Za jedan takav rad potrebno je dosta resursa, materijalnih i ljudskih, uz pozitivan stav i veru u promenu. Sve to crpi mnogo pomenutih resursa i energije, a neophodno je sve to održati na visokom nivou, jer samo tako je uspešno. Dakle, održati takav kvalitet rada predstavlja izazov sam po sebi.

Neki pristupi u radu (poput porodičnih krugova) predstavljaju novinu u radu sa osetljivim grupama u našem društvu. Ako se uzme u obzir populacija sa kojom se radilo tokom ovog projekta, jasno je koliki je izazov predstavljalo uvođenje ovakve intervencije. Spremnost na komunikaciju kakvu krugovi zahtevaju ograničavale su kulturološke barijere u našem društvu, nepostojanje fizičkih uslova poput prostora za sedenje u krugu, i nedostatak motivacije članovi porodice da govore jedni o drugima i pokažu najskriveneje emocije. Sa mnogim nedoumicama i nepoznicama borio se i tim koji je vodio ceo ovaj projekat, ali vodeći se idejom da promena mora pokrenuti promenu i biti prvi, uspešno primenili intervencije koje nisu bile zastupljene u našoj praksi.

Ovakvi programi i pristupi u radu ne mogu ostati izolovani već je potrebno da budu deo jedne šire podrške koja je prisutna na svim poljima. Rad sa porodicom se ne može ograničiti samo na nju, nego se mora paralelno raditi i sa pojedincem putem uključivanja u druge programe. Zato danas NEOSTART razvijajući svoje programe poput Kutka za aktivno traženje posla i Psihološkog savetovišta, omogućava da osoba paralelno radi na nekoliko važnih životnih polja. Samo tako promena može biti kvalitetna i održiva.

PRILOZI

U ovom delu priručnika biće prikazani instrumenti koji su korišćeni tokom sprovođenja aktivnosti u okviru pilot projekata. Radi se sledećim instrumentima:

1. Upitnik za intervju sa osuđenim licima
2. Upitnik za intervju sa članovima porodica osuđenih lica
3. Opservacioni list

Upitnik za intervju sa osuđenim licima

Mesto:

Datum:

Ime i prezime osobe koja vodi intervju:

1. Vaše ime i prezime?
2. Godina rođenja?
3. Koju ste školu završili/ koju školu pohađate?
4. Vaše radno iskustvo pre dolaska na izdržavanje kazne zatvora?
5. Koliko dugo se nalazite na izdržavanju kazne zatvora?
6. Kada ističe kazna zatvora koju izdržavate?
7. Da li imate već osmišljene planove za život na slobodi?
8. Ko čini Vašu porodicu?
9. Sa kim ste živeli pre zatvora, i da li planirate da sa njima živite i kada kazna istekne?
10. Molim Vas da opišete odnose sa članovima Vaše porodice.
11. Šta vidite kao teškoće u odnosima sa članovima porodice?
12. Koja su Vaša očekivanja od uključivanja našeg tima u rad sa Vama i članovima Vaše porodice?

Upitnik za intervju sa članovima porodice osuđenih lica

Mesto:

Datum:

Ime i prezime osuđenog lica čija je porodica:

Ime i prezime osobe koja vodi intervju:

Dobar dan, ja sam _____ .Hteo/la bih sa Vama da porazgovaram o nekim temama. Postaviću Vam pitanja koja će se ticati odnosa u Vašoj porodici, aktuelnih situacija i problema (ukoliko postoje), ali i pitanja koja su vezana za Vas i člana Vaše porodice koji se trenutno nalazi u zatvoru. Ukoliko ne želite da odgovorite na neko pitanje ili iz nekog razloga ne želite da nastavite sa razgovorom, slobodno mi recite. Isto tako, slobodno recite ako niste razumeli neko pitanje ili ako Vam treba više vremena da razmislite o odgovoru. Ova pitanja nama služe da bolje sagledamo i razumemo Vašu porodicu i da u skladu sa Vašim potrebama napravimo plan podrške i pomoći. Stoga, Vaši odgovori će se iskoristiti samo za te potrebe. Sve što nam kažete smatraće se poverljivim i biće korišćeno samo u svrhu ovog istraživanja.Ako ste spremni možemo da počnemo.

1. Vaše ime i prezime?
2. Koliko imate godina?
3. Koju ste školu završili/ koju školu pohađate?
4. Za odrasle – Da li su zaposleni, gde rade?

Za decu – U koju školu idu, da li ima poteškoća tokom školovanja?

5. Koliko članova porodice živi zajedno sa Vama?
6. Kako biste opisali odnose između članova Vaše porodice?
7. Kako biste ocenili komunikaciju između članova Vaše porodice?
8. Kako biste opisali Vašu trenutnu materijalnu situaciju?

9. Da li se materijalna situacija promenila posle odlaska člana Vaše porodice na izdržavanje kazne zatvora?
10. Kako ste se osećali kada je član Vaše porodice otišao na izdržavanje kazne zatvora?
11. Šta Vam je bilo najteže u trenutku odlaska člana porodice na izdržavanje kazne zatvora?
12. Kako su se ponašali ostali članovi porodice kada je član Vaše porodice uhapšen / osuđen / otišao na izdržavanje kazne zatvora?
13. Kakva je Vaša komunikacija sa članom Vaše porodice koji je u zatvoru?
14. Kakva je komunikacija drugih članova porodice sa članom koji se nalazi u zatvoru?
15. Da li postoje nerazumevanja ili sukobi u Vašoj porodici?
16. Ukoliko postoje, da li su ti sukobi češći od kako je član Vaše porodice u zatvoru?
17. Član Vaše porodice treba da izađe iz zatvora uskoro. Da li imate neka očekivanja u vezi sa tim?
18. Da li ste sa članom porodice koji je u zatvoru razgovarali o planovima vezanim za period kada izađe na slobodu?
19. Da li smatrate da Vam je potrebno da razgovarate sa nekim o tome kako se osećate, o nekim svojim razmišljanjima, nedoumicama, strahovima, isl.?
20. Da li Vam je potrebna pravna pomoć?

Opservacioni list

Mesto:

Datum:

Ime i prezime osuđenog lica čija se porodica opservira:

1. STRUKTURA PORODICE

---

2. ODNOSI IZMEĐU ČLANOVA PORODICE

---

3. VERBALNA I NEVERBALNA KOMUNIKACIJA IZMEĐU ČLANOVA
PORODICE

---

4. MATERIJANI USLOVI, EKONOMSKI USLOVI I HIGIJENA

---

5. SVAKODNEVNE AKTIVNOSTI ČLANOVA PORODICE

---

6. OSTALA ZAPAŽANJA

LITERATURA

Baer, D., Bhati, A., Brooks, L., Castro, J., La Vigne, N., Mallik-Kane, K., et al. (2006), *Understanding the challenges of prisoner reentry: Research findings from the Urban Institutes prisoner reentry portfolio*, Washington, DC: Urban Institut.

Banks, J.A. (1999). *An Introduction to Multicultural Education* (2nd ed.). Boston: Allyn and Bacon.

Christian, S. (2009). *Children of Incarcerated Parents. National Conference of State Legislatures*. Preuzeto u oktobru 2015. godine, sa: https://www.cga.ct.gov/coc/PDFs/fatherhood/NCSL_ChildrenOfIncarceratedParents_0309.pdf

CLINKS: Supporting voluntary organisations that work with offenders and their families. Supporting the families of prisoners. Preuzeto u oktobru 2015. godine, sa: [sahttp://www.clinks.org/criminal-justice/supporting-families-prisoners](http://www.clinks.org/criminal-justice/supporting-families-prisoners)

Family Conferencing, pristupljeno u novembru 2015, na: <http://www.youhavethepower.org/programs/family-conferencing/>.

Family Reintegration and Reentry Pilot Program for Female Offenders. Preuzeto u oktobru 2015. godine, sa: <http://curry.virginia.edu/research/projects/family-reintegration-and-reentry-pilot-program-for-female-offenders>

Graffam, J., Shinkfield, A., Lavelle, B., Hardcastle, L. (2004), *Attitudes of employers, corrective services workers, employment support workers, and prisoners and offenders towards employing ex-prisoners and ex-offenders*, Report to the Criminology Research Council. Burwood, AU: Deakin University School of Health and Social Development.

Griffiths, C.T., Dandurand, Y., Murdoch, D. (2007). The Social Reintegration of Offenders and Crime Prevention. Preuzeto u oktobru 2015, sa: <https://www.publicsafety.gc.ca/cnt/rsrscs/pblctns/scl-rntgrtn/scl-rntgrtn-eng.pdf>.

Hairston, C. F. (1995). Fathers in prison. in D. Johnston & K. Gabler (Eds.), *Children of incarcerated parents*. Lexington, MA: Lexington Books, 31-40.

Hairston, C. F. (2001). *Prisoners and families: Parenting issues during incarceration. Paper presented at National Policy Conference, From Prison to Home: The Effect of Incarceration and Reentry on Children, Families and Communities*. Washington, DC. Preuzeto u novembru 2015. godine, sa:

<http://www.urban.org/sites/default/files/alfresco/publication-pdfs/410628-Prisoners-and-Families-Parenting-Issues-During-Incarceration.PDF>

Herman-Stahl, M., Kan, M. L., McKay, T. (2008). *Incarceration and the Family: A Review of Research and Promising Approaches for Serving Fathers and Families*. United States Department of Health and Human Services. Preuzeto u oktobru 2015. godine, sa: <http://aspe.hhs.gov/hsp/08/MFS-IP/Incarceration&Family/index.shtml>

La Vigne, N. G., Davies, E., Brazzell, D. (2008). *Broken Bonds: Understanding and Addressing the Needs of Children with Incarcerated Parents*. Urban Institute Justice Policy Center.

Mitić, M. (1997). *Porodicaistres – izmeđuporazainade*. Beograd: Institut zapsihologiji IP „ŽarkoAlbulj“.

Mitić, M. (2003). Sistemsk pristup u: Biro, M. i Butollo, W. urednici: *Kliničkapsihologija*. München: Ludwig MaximiliansUniversität, Novi Sad: FuturaPublikacije, 7-37.

National healthy marriage resource center: *Incarceration and Family Relationships: A Fact Sheet*. Preuzeto u oktobru 2015. godine, sa: <http://www.healthymarriageinfo.org>

Sjm Family Foundation (2009). *Communicating Behind Bars: A Guide for Prison Inmates, Family and Friends*. CreateSpace Independent Publishing Platform. Preuzeto u oktobru 2015. godine, sa: http://www.prisonerresources.com/docs/Communicating_Behind_Bars_A_Guide_for_Prison_Inmates_and_Family.pdf

Smith, R., Grimshaw, R., Romeo, R., Knapp, M., (2007). *Poverty and disadvantage among prisoners families*. Joseph Rowntree Foundation. Preuzeto u oktobru 2015. godine, sa: [sahttps://www.jrf.org.uk/report/poverty-and-disadvantage-among-prisoners-families](https://www.jrf.org.uk/report/poverty-and-disadvantage-among-prisoners-families).

Supporting The Families Of Prisoners, pristupljeno u novembru 2015, na: <http://www.clinks.org/criminal-justice/supporting-families-prisoners>.

Travis, J., Solomon, A. L. & Waul, M. (2001), *From Prison to Home: The Dimensions and Consequences of Prisoner Reentry*, Washington, DC: Urban Institut Justice Policy Center.

Visher, C. A., Courtney, S. M. E. (2006), *Cleveland prisoners experiences returning home*, Washington, DC: Urban Institut.

Visher, C., Kachnowski, V., La Vigne, N., Travis, J. (2004), *Baltimore prisoners experiences returning home*, Washington, DC: Urban Institut.

Visher, C., LaVigne, N., Travis, J. (2004). *Returning Home: Understanding the Challenges of Prisoner Reentry Maryland Pilot Study: Findings from Baltimor*. Preuzeto u oktobru 2015. godine, sa: <http://www.urban.org/sites/default/files/alfresco/publication-pdfs/410974-Returning-Home-Understanding-the-Challenges-of-Prisoner-Reentry.PDF>

Walker, L. and Crabbe, I. (2015). Webinar: Re-entry Planning Circles: a restorative and solution-focused approach for incarcerated individuals and their loved ones. Preuzetou oktobru 2015. godine, sa: <http://zehr-institute.org/webinar/re-entry-planning-circles/>

Wodahh, E. J. (2006), The Challenges of prisoner reentry from a rural perspective. *Western Criminology Review*, 7(2), 32-47.

Zerega, M. (2010). *Engaging Offenders' Families in Reentry*. Preuzeto u oktobru 2015. godine, sa: <http://www.cepp.com/documents/Engaging%20ffenders%20Families%20in%20Reentry.pdf>

